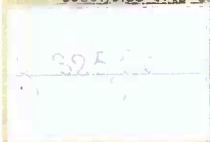

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
საქართველოს უმცავეს არსებული უცხოური წყაროების კოფისია

მეჯრ-ოს-საღვანე

ქადაქ თბილისის ელნეკა

„მეცნიერება“

1971

უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ
წიგნი XXVII

მაჯდ-ოს-სალტანე

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
КОМИССИЯ ПО ПУБЛИКАЦИИ ИНОСТРАННЫХ ИСТОЧНИКОВ
О ГРУЗИИ

МАДЖД-ОС-САЛТАНЭ

ბრძანებას მისცა მადჯდ-ოს-სალტანე
საბუღალტროს მინისტრს
1877 წელს

ОПИСАНИЕ ГОРОДА ТБИЛИСИ

*Подготовка к изданию, перевод и комментарии
М. Г. Мамацашвили*

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА»
ТБИЛИСИ

1971

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
საქართველოს ფესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისია

მაჯღ-ოს-სადვანე

ქადაქ თბილისის კლნეჩა

ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, თარგმანი და კომენტარები
დნურთლ მანია მამაჯაშვილმა

ცხიბულაძე

გამოცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი

1971

მაჯდ-ოს-სალტანე თავის წიგნში „ქალაქ თბილისის აღწერა“ გვაძლევს XIX საუკუნის მიწურულის თბილისის ცხოვრების სურათს, ავგიწერს ქალაქის კულტურულ-ეკონომიური ყოფის სხვადასხვა მხარეს.

თბილისს გარდა ავტორი ეხება აგრეთვე კავკასიის ადმინისტრაციულ დაყოფას, მის ცენტრებს, მოსახლეობას და ნაწილობრივ ისტორიასაც.

მთავარი რედაქცია:

ი. აბულაძე

ვლ. ფუთურიძე

ს. ყაუხჩიშვილი, გ. წერეთელი (მთ. რედაქტორი), ს. ჯიქია,

სპარსული წყაროების სერიის რედაქტორი

ვლ. ფუთურიძე

გენერალი მაჯდ-ოს-სალტანე, „ქალაქ თბილისის აღწერის“ ავტორი, ყაჯართა დინასტიის უკანასკნელი წარმომადგენელია. ცნობები მის შესახებ თითქმის არ არსებობს. ჩვენთვის არსებითად მხოლოდ ის არის ცნობილი, რასაც თავად მაჯდ-ოს-სალტანე გვიამბობს წინამდებარე „მოგზაურობასა“ და „ოსმალეთის ავრესიის ისტორიაში“. ავტორის ორივე თხზულება ხელნაწერის სახითაა დაცული კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის აღმოსავლურ ფონდში (P—170, P—174).

„ქალაქ თბილისის აღწერა“ სპარსელი მოგზაურის ერთბაშად მიღებული შთაბეჭდილების ნაყოფია. მოგზაურობა უსათაუროა. ჩვენ პირობითად მივეცით მას ეს სათაური.

თავის „აღწერაში“ მაჯდ-ოს-სალტანე გვაძლევს 1894 წლის თბილისის ცხოვრების სურათს. დაწვრილებით აგვიწერს ქალაქის კულტურულ-ეკონომიური სოფის სხვადასხვა მხარეს. ყველგან თავს იჩენს ავტორის მოკრძალება და პატივისცემა სხვა ქვეყნისადმი, უცხო ხალხისადმი.

მაჯდ-ოს-სალტანე არსად ავლენს თავის ნაციონალურ, განსაკუთრებით კი კლასობრივ მიკერძოებულობას, თუმცაღა ყველაფერს მაინც იმ კლასის თვალით უყურებს, რომელსაც ეკუთვნის. ამა თუ იმ ფაქტისა თუ მოვლენის შეფასებისას მოგზაური შედარებით მეთოდს მიმართავს. კრიტიკიუმი მისთვის მისივე ქვეყანაა. ცხადია, რიგ შემთხვევაში ეს შეფასება ობიექტური ვერ იქნება. იმ დროისათვის ეკონომიურად ჩამორჩენილ ირანიდან ჩამოსულ მოგზაურს კავკასიაში და კერძოდ, საქართველოში ბევრი რამ აოცებს. ხშირად იგი ვერც მაღავეს საქართველოს თანამედროვე მიღწევებით გამოწვეულ აღტაცებას.

მოგვითხრობს მაჯდ-ოს-სალტანე საღად, გულუბრყვილოდ და მარტივად. ხელნაწერში აქა-იქ გვხვდება გეოგრაფიული უზუსტობანი, მაგრამ რადგან ისინი ავტორისეულია ჩვენ მას ვტოვებთ უცვლელად.

მკითხველის ყურადღებას აღარ შევაჩერებთ ამ „აღწერის“ დაწერილებით განხილვაზე, ვინაიდან არსებობს მაჯდ-ოს-სალტანესა და მისი შრომების შესახებ სპეციალური წერილი, რომელიც გამოუქვეყნებელი დარჩა აწ განსვენებულ დოცენტ ვლ. ფუთურიძეს. ვსარგებლობთ შემთხვევით და ქვემოთ ვბეჭდავთ ამ წერილს.

მ. მამაცაშვილი

მაჯდ-ოს-სალტანე და მისი შრომები

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტს აქვს სპარსული ხელნაწერი წიგნების მნიშვნელოვანი კოლექცია, რომლის საფუძველს შეადგენს მაჯდ-ოს-სალტანეს მიერ შეკრებილი ხელნაწერები. მაჯდ-ოს-სალტანეს კოლექცია ფრიად საყურადღებო ერთეულებს შეიცავს. აქ ჩვენ ვხვდებით ძველი განმარტებითი ლექსიკონების, ე. წ. ფარჰანგების მშვენიერ ცალებს (ჯაჰანგირის და სხვ.), საექიმო წიგნებს, საისტორიო ნაწარმოებებს (ისქანდერ მუნშის, ვასაფის, მოჰამედ თაჰერის და სხვ), ცნობილი პოეტების ჰაფეზის, საადის და სხვათა დივანებს. ერთი სიტყვით, ეს კოლექცია წარმოადგენს განათლებული ირანელის კულტურული ინტერესების სურათს.

მაჯდ-ოს-სალტანეს კოლექციაში მოიპოვება თვით მისი მფლობელის და შემკრების ნაწარმოებნი, რომელნიც ახასიათებენ მათ ავტორს, როგორც პროგრესულად მოაზროვნე ირანელს.

ხელნაწერთა ინსტიტუტშია დაცული მაჯდ-ოს-სალტანეს შრომა „ოსმალეთის აგრესიის ისტორია“. „წიგნის დაწერის მიზეზის“ შემდეგ ავტორი მოგვითხრობს თავის თავზეც და ამბობს, რომ მის შესახებ ცალკე ისტორიის დაწერა შეიძლება იმდენი რამ უნახავს და გადახდენია თავს. აქვე განაგრძობს ავტორი, რომ 1903 წელს მან მთელი თავისი ოჯახი ურმიიდან თბილისში გადმოიყვანა და იქ დასახლდა. ამის მთავარი მიზეზი ყოფილა ის, რომ „ჩვენს ქვეყანაში ამჟამად სრულებით არ არსებობს, როგორც ეს ყველასათვის ცნობილია, აღზრდა-განათლების მიღების პირობებით“. თბილისში გადმოსვლისთანავე მაჯდ-ოს-სალტანეს გადაუწყვეტია დასტოვოს სამხედრო სამსახური, იცხოვროს თბილისში მყუდროდ, განმარტოებით და შეიღების აღზრდას მოანდომოს თავისი დრო, ვინაიდან ავადმყოფობაც აწუხებდა და თან სამხედრო უფროსებთანაც ვერ იყო შეწყობილი. მაგრამ უფროსები არ მოშვებიათ და იძულებული გამხდარა დაბრუნებულიყო სახელმწიფო სამსახურში. 1924 წელს (1906—1907) სამჯერ მოსვლია

დებეშით ბრძანება დაბრუნების შესახებ და სამივეჯერ ხოი-სალამასის და ურმიის ჯარების სარდლად დაუნიშნავთ. ეს ის დრო იყო, როცა რევოლუცია მძვინვარებდა და მთელს ირანში ენჯუმენები არსდებოდა, ზოგან დემოკრატიულ-რევოლუციონური, ზოგან რეაქციონული. ენჯუმენის თავმჯდომარედ მოსახლეობას ერთხმად აურჩევია მაჯდ-ოს-სალტანე, მაგრამ მას მიზანშეწონილად არ მიუჩნევია წინანდელ დეპუტატთა შეცვლა, მეჭლისში წასვლაზე უარი უთქვამს, ხოლო ხალხს შეპირებია — ველაიეთის საქმეებს მივხედავო.

ცალკე თავრიზის ენჯუმენიდან მოუთხოვიათ იგი დებეშით, რათა სახელმწიფო ლაშქრის უფროსად დაენიშნათ, მაგრამ მოსახლეობამ აქაც იძალა და არ გაუშვეს.

ნაშრომში მოცემულია რევოლუციის სურათებიც. აღწერილია ბრძოლა რევოლუციის მომხრეებისა რეაქციონერებთან. ნაწილი ამ ცნობებისა გაზეთ „ფერიად“-იდან არის ამოღებული. ავტორს აღწერილი აქვს აგრეთვე ქურთი ტომების მიერ ურმიის სანახების დარბევა. ცალკე თავები აქვს დათმობილი შეიხ აბდულას მავნე მოღვაწეობის აღწერას ურშიაში, აგრეთვე აბდუ ყადერის მიერ სოფლებისა და ქალაქების დარბევის ამბებს. აღწერილი სამხედრო მოქმედება ხელნაწერში ჩაკერებულია შემდგომ და შესრულებულია სხვა ხელით (საკმაოდ განსხვავებული, გაურკვეველი შექასთებით). ეს ფურცლები ყოფილა მაჯდ-ოს-სალტანეს ავტოგრაფი, შავები, რომლიდანაც არის შემდეგ გადაწერილი ეს ტექსტი. რა მიზნით იყო ჩაკერებული ტექსტში ეს ფურცლები, გაუგებარია.

ხელნაწერის 130-ე გვერდიდან იწყება თვით „ოსმალეთის აგრესია“ ირანის წინააღმდეგ, მიუხედავად იმისა, რომ ამ ნაკვეთს სხვა სათაური აქვს. ეს ნაწილი იწყება თურქების მცირე აზიაში მოსვლისა და დასახლების ამბების აღწერით. ავტორი აქ დაწვრილებით ავტოწერს ომს ჩილდირანთან, ყიზილბაშების დამარცხების მიზეზს.

ამის შემდეგ მოდის ისტორიული თხრობა ოსმალეთსა და ირანს შორის მომხდარი მრავალწლოვანი ომების შესახებ. წყაროდ ამ თხრობისათვის ავტორს გამოუყენებია ისეთი ცნობილი საისტორიო შრომა, როგორცაა ისქანდერ მუნშის თხზულება, საიდანაც მაჯდ-ოს-სალტანეს მთელი თავები აქვს გადმოწერილი.

მაჯდ-ოს-სალტანეს ამ ნაშრომის პირველ ნაწილს უდავოდ გარკვეული მნიშვნელობა აქვს, როგორც ერთ-ერთ წყაროს ირანის რევოლუციის ისტორიისათვის. არ უნდა დავივიწყოთ ის მომენტი, რომ ავტორი პრივილეგირებულ კლასს ეკუთვნის და არ შეიძლება თავიდან ბოლომდე რევოლუციურ პოზიციებზე იდგეს. მაგრამ, როგორც ირა-

ნის რევოლუციის ამბების უშუალო მონაწილეს, მას შეუძლია ბევრი საინტერესო და მნიშვნელოვანი ცნობა მოგვაწოდოს ამ ამბების შესახებ.

ავტორს თავის წიგნში შოაქეს თანამედროვე პრესის, კერძოდ გაზეთ „ფრიალ“-ის ცნობები, მოაქვს აგრეთვე დეპეშები, რომლებიც მან მიიღო, ან რომელიც გამოქვეყნდა მაშინ პრესაში სხვადასხვა ისტორიული ამბის გამო. ყველაფერი ეს მეტად საინტერესოა და მნიშვნელოვანი, მაგრამ საჭიროებს შემოწმებას და კრიტიკულ მიდგომას.

რაც შეეხება წიგნის მეორე ნაწილს, რომელშიც ირან-ოსმალეთის ამბებია აღწერილი, მას არ აქვს მნიშვნელობა, რადგანაც ვადმოწერილია ისქანდერ მუნშის „თარხე ალემ არადან“ და ახალს არას შეიცავს.

მაჯდ-ოს-სალტანეს ამავე კოლექციაში დაცულია ერთი ხელნაწერი, რომელიც წარმოადგენს თბილისის აღწერას. ენით, მიზანდასახულებით და სულისკვეთებით ეს ნაწარმოები ახალ სპარსულ ლიტერატურას მიეკუთვნება. ის შეიცავს XIX საუკუნის ბოლო წლების თბილისის აღწერილობას, როგორცადაც ეჩვენებოდა იგი ევროპულ განათლებას ნაზიარებ ირანელს.

ხელნაწერი (174) გადაწერილია მაღალი ხარისხის ევროპულ ქალღმერთზე მომსახილო კალიგრაფიული ნასთალიკით. ტექსტი ჩასმულია ორი წითელი ხაზისაგან შემდგარ ჩარჩოში. ყდა ევროპულია, მუყაოსი. ხელნაწერის პირველი და მეორე გვერდის ტექსტი რამდენადმე დაზიანებულია იმის გამო, რომ ფურცლები შეწებებულია და ნაწერი აშლილია. წიგნს არა აქვს არავითარი შესავალი. საინტერესო ისაა, რომ არც ბისმილა არა აქვს. ტექსტი იწყება პირველ გვერდზე ძალიან მსხვილი ნასთალიკით გამოყვანილი თარიღით: 11 თვის 4, 1312 წელი (1894 წლის, დეკემბრის 3 რიცხვი).

წიგნის პირველ ნაწილში მოკლედ არის ჩამოთვლილი კავკასიის ადმინისტრაციული ნაწილები და მათი ცენტრები; აღნიშნულია მისი მოსახლეობის მრავალფეროვნება, დახასიათებულია თბილისი, როგორც რუსეთის აზიური ნაწილის უპირველესი ქალაქი. მოკლედ არის აღწერილი კავკასიის სხვა ნაწილებიც, ხოლო წიგნის უდიდესი ნაწილი თბილისის დაწვრილებით აღწერას ეთმობა.

ავტორი აგვიწერს თბილისის მთავარ ქუჩებს, მადანიებს, თეატრებს, კლუბებს, ქალაქის ტრანსპორტს — ტრამვაისა და ეტლებს. განსაკუთრებული შთაბეჭდილება მოუხდენია მასზე მუზეუმებს, რომელთა შესახებ დაწვრილებით მოუთხრობს ნიკთხველს. აღწერილი აქვს აგრეთვე რუსის ჯარი და სამხედრო ადათ-წესები. ავტორს არც

ჯანმრთელობის დაცვას სწავლა გამოიჩინა მხედველობიდან და გვი-
აძობს თბილისისუკიემებისა და საფთვობების შესახებ. მას დაუთვალი-
ერებია სასოფლო-სამეურნეო იარაღისა და მანქანების გამოყენა-
ობილისის სხვადასხვა კუთხის აღწერის დროს მუშაობის შესა-
ხებ ის განუმარტავს მკითხველს, რომ განსვენებულაღა მირ იუსუფის
შვილს, ააღა მირ ფეოდას რუსეთი ირანის ომის დროს თავიზის რუ-
ნებისათვის გადაცემის საქმეში მიუღია მონაწილეობა, დაზავების
შემდეგ შერცხვენია თავისი მოღვაწეობისა, გაჰყოლია რუსებს და და-
სახლებულა თბილისი, ამ ბაღში, რომელიც აქამდე ატარებს მის
სახელს.

საინტერესოა აგრეთვე ცნობა მთაწმინდის კალთაზე შეიხ სანანის
აკლამის შესახებ. ჩანს, XIX საუკუნის დამლევს ცოცხალი ყოფი-
ლა ისევე ლეგენდა, რომელიც შეიხ სანანის სახელს უკავშირებს მამა
დავით გარეჯელს.

თავის აღწერილობაში მაჯდ-ოს-სალტანეს შეუტანია ყველაფერი,
რასაც გაუკვირებია იგი თბილისში. ავტორი გაკვირვებულა ტელე-
ფონებრთაც. არც ველოსიპედის სარგებლობაზე დავიწყნია ორიოდე
სიტყვის თქმა და არც ფაბრიკებზე, რომლებიც ირანს აწვდიან ფე-
ვის ნაწარმს.

მაჯდ-ოს-სალტანე სამხედრო პირი იყო და, ბუნებრივია, მას სა-
განგებოდ დაინტერესებდა რუსეთის ჯარი. მისი სიტყვით თბილისში
20 ათასამდეა ქვეითი, ცხენოსანი ჯარი და არტილერია. ის დაწერილე-
ბით გვიამბობს სამხედრო კანონებისა, სამხედრო პატივის, ღუელის და
სხვა სამხედრო ზნეთა შესახებ.

რასაკვირველია, თბილისის განთქმულ ობაზოებრც აქვს დაწერი-
ლებრთ აღწერილი. იგი მოგვითხრობს მათი მოწყობილობის შესახებ,
აღწესნავს ნომრების რიცხვსა და ფასს.

ასეთია თბილისის აღწერილობა ამ ნაშრომის მიხედვით. ხელნა-
წერის დასასრულს წვრილად მიწერილია, რომ წიგნი გადასწერა სეი-
ფულ-ლაჰმა 1312 წელს (1895), ზულ-ჰაჯჯას თვის 13-ს მალახბარის-
ხოვანი ამირთა ამირის სამსამ-ნეზამის (ე. ი. იმავე მაჯდ-ოს-სალტანეს)
ბრძანებრთ.

მართალია თბილისის XIX საუკუნის ისტორიისათვის ბევრი სხვა
მასალა და წყაროც მოგვეპოვება, მაგრამ მაჯდ-ოს-სალტანეს ამ აღ-
წერილობაშიც შეიძლება ისეთი საინტერესო და ახალი რამე, ჰპოვოს
თბილისის ისტორიკოსმა, რაც სხვა წყაროებში არ მოიპოვება.
ამას გარდა ეს ნაშრომი საინტერესოა იმიტაც, რომ, რეფორც ზე-
ვით უკვე შევნიშნეთ მოკლედ, ის წარმოადგენს ეტრობის ცივილიზა-

ციას ნაზიარებ ირანელის შეხედულებას თანამედროვე ევროპულ ქალაქზე. ამ მხრივაც ეს ძეგლი უთუოდ ირანის კულტურის ისტორიისათვისაც არის საინტერესო.

დაწერილია წიგნი მარტივი ენით და თავისუფლად იკითხება. ავტორის ლექსიკა გამდიდრებულია ფრანგულიდან და რუსულიდან შემოტანილი ახალი ტერმინებით და გამოთქმებით. საყურადღებოა, რომ ავტორი ხმარობს სასვენ ნიშნებს (რომლებიც, საზოგადოდ არაა დამახასიათებელი სპარსული ტექსტებისათვის), სტრიქონებს ქვეშ ჩამოაქვს შენიშვნები, რომლებიც უფრო წვრილადაა დაწერილი, ვიდრე ძირითადი ტექსტი, ერთი სიტყვით, გარეგნულადაც ევროპულ იერს აძლევს თავის ნაშრომს.

ქალაქ თბილისის აღწერა

1894 წლის 4 აგვისტოს პაერის გამოცემის მიზნით მთავრობის ნებართვის მიღების შემდეგ კურორტულ კავკასიაში დავაპირეთ გამგზავრება. მოგზაურობა დავიწყეთ ურმიდან¹ და ვიდრე ძლევამოსილი ირანის ჯულფის გასასვლელს² მივადგებოდით, გზაში ხუთი ღამე დავყავით. მხოლოდ მეექვსე დღეს მივალწიეთ აღნიშნულ ადგილს. მგზავრობისას გავიარეთ რამდენიმე დასახლებული პუნქტი, რომელთა სახელებს აქვე ვურთავ: ასკარაბადი³, ურმიის სააგარაკო სოფელი — 3 ფარსანგი; ყარაბადი⁴, ყარაბაღლარის ცენტრი — 6 ფარსანგი; ციხე სარაზ დეჰათ სალამასი⁵ — 4 ფარსანგი; დიზე-დიზ⁶, ხოის მხარის სოფელი — 4 ფარსანგი; ივავლაი⁷, ხოის მარაქანი — 5 ფარსანგი; ჯულფის გასასვლელი, ირანის ჯულფა — 8 ფარსანგი.

ამ პუნქტებში ხშირია შემთხვევა გზის დარბევისა და მგზავრების გაძარცვისა. ქურდობა ხდება უმეტესად ივავალისა და ჯულფის გასასვლელს შორის — ამ გზაზე ყველაზე მეტი ყაჩაღი და აუზაკი. ხანდახან მაქუს⁸ მკვიდრნიც გაერევიან ხოლმე ამათში.

ორშაბათ დღეს, 11 აგვისტოს დიდი პატივით გაგვიყვანეს ბორნით მდინარე არაქსზე⁹, რომელსაც რუსის მოხელენი დიდის გულმოდგინებით იცავენ. მდინარეზე გადასვლის შემდეგ ფოსტის შენობას მივამურეთ. აქაური ფოსტის მთელ ავლადიდებას რამდენიმე დავგილი და დასუფთავებული ოთახი შეადგენდა. თითოეულ ფოსტას 10—40 ცხენი ჰყავდა და სხვადასხვა სახეობის ტრანსპორტს ვანაგებდა: ოთხთვალა ეტლი, მარხილი, ფორანი; ესენი ამანათების გადასაზიდად და საკუთრივ მგზავრების გადასაყვან-გადმოსაყვანად იყო განკუთვნილი. მარხილსა და ფორანს არ აქირავებდნენ, დანარჩენი ტრანსპორტი კი ქირავდებოდა შემდეგი საფასურით: ყოველი ერთი ვერსი ღირდა სამი კაპიკი (რუსული 7 ვერსი ირანულ ერთ ფარსანს უდრის).

მზის ჩასვლამდე სამი საათი იყო დარჩენილი, რომ იმავე დღეს არაქსის ნაპირისაკენ გავწიეთ — აქამდე 50 ვერსია, ხოლო აქედან ნახიჩევანამდე¹⁰—25. ღამის პირველ საათზე ჩავედით ნახიჩევანში. აქ ვავათენეთ. მეორე დილას მზის ამოსვლისთანავე გავუღეძეთ გზას.

უზუნდუზამდე¹¹—21 ვერსია, აქედან ყურაყამდე¹² — ორი. ყურაყი-
დან ნურაშინამდე¹³ — 10 და ნურაშინიდან სადარაქამდე¹⁴ — 22; სა-
დარაქიდან ღუპლუმდე¹⁵ კი 18 ვერსი. ოთხშაბათს ღამის 2 საათზე
როგორც იქნა მივალწიეთ ღუპლუმდე. ღვთის მადლით, გადავურჩით
გზის ხიფათს. იმ დღეს 83 ვერსი (გზის ნახევარი) გაგვივლია. ღამე
აქ გავატარეთ და გამთენიისას დავიძარი. ღულუდან 90 ვერსი გზა
იყო გასავლელი. მზე ოდნავ ამოწვერილი იყო ყაჭარლუს¹⁶ ფოსტას
რომ მივადექით. აქედან ილა ჰამზალუმდე¹⁷ 30 ვერსია, ხოლო ერევ-
ნამდე — 12. შეუჩერებლივ განვაგრძეთ გზა. ელარამდე¹⁸ — 15 ვერსი
იყო გასავლელი, აქედან ფანდალამდე¹⁹ — სრული 20. ღამის სამი
საათი იყო, ადგილს რომ მივალწიეთ. დავისვენეთ; მთელი ღამის გან-
მავლობაში მშვიდად გვეძინა. იმ დღეს თურმე 79 ვერსი გაგვევლო.
ამოვიდა თუ არა მზე ფანდალიდან უხტისაკენ²⁰ გავწიეთ (აქამდე 12
ვერსია). უხტიდან ელენოვკამდე²¹ — 16 ვერსია, ხოლო სიმონოვკამ-
დე²²—21. სიმონოვკიდან დილიჯანამდე²³—18. ღამის პირველ საათ-
ზე დილიჯანს ჩავედით. გავჩერდით სასტუმროში. გავათენეთ იქ და
ახანის²⁴ დროს, დილითვე გავუდექით გზას თარსეჯისაკენ²⁵. დილიჯა-
ნიდან თარსეჯამდე 15 ვერსია, თარსეჯიდან ქარავენსარაიმდე²⁶ —
18, ქარავენსარაიდან უზუნთალამდე²⁷ 18-ია; უზუნთალადან აღსტა-
ფამდე²⁸ — 22. აქ უკვე რკინიგზის ხაზი იწყება. მზის ჩასვლამდე 4
საათი იყო, რკინიგზას რომ მივადექით. პირველი კლასის ბილეთი ავი-
ღეთ. ჩავსხედით თუ არა მაშინვე დაიძრა მატარებელი. ცოტახანსაც
არ გაუვლია, რომ სადგურ ბევილში²⁹ აღმოვჩნდით. მატარებელი მცირე
ხანს შეჩერდა და სწრაფად განაგრძო სვლა. ახლა სადგურ სალუყა-
ლას³⁰ ჩავედით. 10 წუთის შეჩერების შემდეგ კვლავ გზას გავუდექით.
ცოტახანში სავაბალას³¹ მივალწიეთ. აქედან ბევიქ ყისში³² ჩავედით.
მზის ჩასვლისას უკვე ნოყრე ბაზში³³ ვიყავით. გავიარეთ ნავთლუხი
და გამოჩნდა თბილისის ჩირაღდნები. რაც უფრო ვუახლოვდებოდით
უფრო მატულობდა და ბოლოს ისე გამრავლდა, რომ ასე იტყოდით ჩი-
რაღდნებს შუა გაუკეთებიათ გასასვლელიო. ღამის პირველი საათი
იყო თბილისში რომ ჩამოვედით.

ჩამოვედით თბილისში პარასკევ დღეს, 16 აგვისტოს. გავჩერდით
სასტუმრო „როსიაში“³⁴, ქალაქის დიდი ბულვარის³⁵* ახლოს რომ
მდებარეობს. მე ჩემმა ძველმა ავადმყოფობამ გამიხსენა და თბილისში
ყველაზე ცნობილ ექიმთან — ოსმანოვთან წავედი მიღებაზე. პიატი-

* ბულვარი აგრანგულად ხეივანს, დიდ ქუჩას ნიშნავს.

ჭარხარში წასვლაზე ვეთათბირე, მაგრამ ექიმმა არ მიიჩნია საჭიროდ იქ გამგზავრება და თვითონ ითავა ჩემი განკურნვა. ასე აღმითქვა — ერთ თვეში სავსებით გაგანთავისუფლებ შენი სენისაგანო. მთელი 50 დღე ვცხოვრობდი თბილისში. ღვთის მადლით, 40 დღეში ყველაფერმა გამბარა და სავსებით მოვრჩი. დარჩენილი დღეები მოგზაურობასა და ცოდნის გამდიდრებას მოვანდომე, სამი დღე სასტუმრო „როსიაში“³⁵ ტიყავი, შემდეგ „ვერსალში“³⁶ გადავედი ვორონცოვის* ძეგლის³⁷ პირდაპირ რომაა. რაც ამ ორმოცდაათი დღის განმავლობაში ჩოვინიყლე, ამას უკლებლივ მოგახსენებთ.

* * *

კავკასია რუსეთის აზიური ნაწილის შემადგენლობაში შედის. ეს ნაწილი მოხავესებულია შავი ზღვისა და ხაზართა ზღვის³⁸ შორის. ჩრდილოეთით კავკასიას ესაზღვრება რუსეთის ევროპული ნაწილი, აღმოსავლეთით ხაზართა ზღვა, სამხრეთით — ძღვეამოსილი ირანი, რომლისგანაც მას ჰყოფს მდინარე არაქსი; დასავლეთით ანატოლია³⁹ და შავი ზღვა. ჩრდილოეთის საზღვარი მთლიანად მოცულია კავკასიის ქედის უმაღლესი მთებით. ამ მთების ქიმაღლე გეოგრაფიულ რუკებზე 400-დან 600 ზარემდე³⁹ აღნიშნული. მათ კალთებზე მუდმივი თოვლი და ყინული დევს. ჩრდილოეთ ნაწილში წელიწადის ყოველ დროს ცივა. სამხრეთი ვაკეა, მთლიანად დაბლობი; ჰავა ზომიერია. აქ ხარობს ისეთი მცენარეები, რომლებიც მხოლოდ ზომიერ ჰავაში იზრდება. ცნობილი მთა — არარატი (ნოეს წინანდელი სამყოფი) ირანის საზღვარია. ახლა მას იცნობენ აგრიდალის⁴⁰ სახელით. ყველაზე მნიშვნელოვანი მდინარეა ამ მხარეში ყურ (მტკვარი), რომელიც არაქსთან შეერთების შემდეგ ხაზართა ზღვაში ჩაედინება. მცხოვრებთა რაოდენობა 7 მილიონამდეა აღნუსხული რუსეთის მოსახლეობის სტატისტიკური აღწერის დავთრებში. კავკასიის ეს ნაწილი ამჟამად რამდენიმე გუბერნიადა დაყოფილი. ამ გუბერნიათაგან პირველია საქართველო⁴¹. საგუბერნიო რეზიდენცია ქალაქი თბილისია, რომლის მოსახლეობის რაოდენობაა 250 ათასი კაცი. ეს ქალაქი წარმოადგენს მთე-

* ვორონცოვი გვარია ცნობილი რუსი მთავარსარდლისა. ოსმალთა წინააღმდეგ ბრძოლაში მან დიდგვა კავკასიის საზღვრები და დიდი გამარჯვებაც მოიპოვა. ეს ძეგლი მისი ხსოვნის საპატივემეულოდაა აღმართული თბილისში.

ოსმალეთის აზიურ ნაწილს ანატოლიას უწოდებენ. ანატოლიაზე მნიშვნეულ ენაზე ნიშნავს აღმოსავლეთს. იგი მართლაც საბერძნეთის აღმოსავლეთითაა მოხარული და ამიტომ ეწოდა ეს სახელიც. დღესაც ამ ბერძნული სახელით იცნობენ დღეს და მდებარეობს მტკვარის ახლოს. უფრო მეტი ინფორმაცია

ლი კავკასიის საგუბერნიო ცენტრს. რკინიგზა, რომელიც ბათუმიდან ბაქომდეა გადაჭიმული გადის თბილისზე.

მეორეა. იმერეთის გუბერნია. საგუბერნიო რეზიდენცია ქუთაისი. საპორტო ქალაქი ფოთიც ამ გუბერნიაში შედის.

მესამე აფხაზეთია, რომლის საგუბერნიო რეზიდენცია სოხუმ-ყალა⁴² მდებარეობს შავი ზღვის სანაპიროზე.

მეოთხე არის შირვანი⁴³, სარეზიდენციო ქალაქი — ბაქო. შაქი⁴⁴ და შემახა⁴⁵ ამ გუბერნიის ცნობილი ქალაქებია.

მეხუთე რუსეთის სომხეთია, რომლის ცენტრია ქალაქი ერევანი. განჯა, ნახიჩევანი, აღსტაფა და ქამრი⁴⁶ ამ გუბერნიის ცნობილი ქალაქებია. ამ გუბერნიებს გარდა ოსმალეთისა, და რუსეთის უკანასკნელი ომის შედეგად ბერლინში ჩატარებული კონგრესის⁴⁷ გადაწყვეტილებით ოსმალეთის აზიური ნაწილის მიწების გარკვეული რაოდენობა რუსეთს დარჩა. ასე მაგალითად, ცნობილი ქალაქები: ბათუმი, არდახანი⁴⁸ და ყარსი⁴⁹. ეს მხარე დღეს კავკასიაში შემოდის.

მოსახლეობის შემადგენლობა კავკასიაში ძალზე ჭრელია. ამ სხვადასხვა წარმომავლობის ხალხში ყველაზე ღირსშესანიშნავია ქართველობა, რომელიც ლამაზი და სწორნაკვთიანი ტანის მქონე ხალხად არის ცნობილი. რიგით მეორეა სომხობა, რომელიც უმთავრესად ვაჭრობას მისდევს. ლეკები ძალიან მამაცები არიან და ძალზე მომრავლებულიც ამ ქვეყანაში. ამათ გარდა აქ ცხოვრობენ თათრები, თურქები. სპარსელები, აფხაზები, ჩერქეზები, ჩეჩნები. თბილისი, მართალია, რუსეთის ევროპული ნაწილის ქალაქებთან შედარებით დიდ მნიშვნელობის მქონე ქალაქი არ არის, მაგრამ მაინც აზიური ნაწილის პირველ ქალაქად ითვლება და კავკასიის მთელი გუბერნიების ცენტრს წარმოადგენს. ის თავიდანვე საქართველოს მეფეთა რეზიდენცია იყო. ქალაქის ადგილობრივი მოსახლეობა ძირითადად ქართველებია. სეფიანთა სულთნების ხელშეკრულების თანახმად თბილისში მუსლიმანებისა და შიიტების გარკვეული რაოდენობა დასახლდა. მას შემდეგ რაც საქართველოს რუსეთი დაეპატრონა თბილისში რუსებიც მომრავლდნენ. ამჟამად აქ მცხოვრები სომხები, რუსები და გერმანელები ქალაქის ადგილობრივ მოსახლეობას ჰარბობენ უკვე. ევროპელების გარდა აქ სხვადასხვა ჯურის ხალხებსაც შევხვდებით, როგორც არიან: პოლონელები, კაზაკები, ჩერქეზები და მალაკნები⁵⁰.

თბილისიდან პეტერბურგამდე ორიათას ხუთასოთხმოცი ვერსია. მათ შორის ბევრი ქალაქი და დასახლებული პუნქტია: ვლადიკავკაზი⁵¹; შემდეგ მოდის ქალაქი გეორგიევსკი⁵², ალექსანდროვსკი⁵³ და ასტროპოლი⁵⁴. აქედან ჩრდილო-დასავლეთით გზა მიდის ნოვოჩერკასკი-

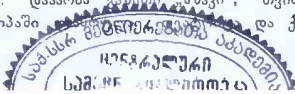

საკენ და ჩრდილოეთით — ქალაქ ვლადიმირსკენ. შემდეგ არის ძველი სატახტო ქალაქი მოსკოვი. მოსკოვიდან პეტერბურგამდე გზა მიდის ჩრდილო დასავლეთით. ამას გარდა სხვა უზებიც აქვს.

* * *

ქალაქ თბილისი გაშენებულია მდინარე ყურ-ის (მტკვრის) ორივე ნაპირზე. ეს მდინარე ქალაქის შუაგულში მოედინება. თბილისი მოგრძო ფორმისაა და ერთი კიდიდან მეორემდე დაახლოებით ირანული ერთი ფარსანგი⁵⁵ სიგრძისა. შუა ქალაქში რამდენიმე ბულვარია, სადაც მდებარეობს სახელმწიფო დაწესებულებათა უმრავლესობა, სამხედრო მუზეუმი⁵⁶, ქალაქის მუზეუმი, სასტუმროები, მაღალი ეკლესიები, თეატრები, ცირკი, სპეციალური და სამხედრო მაღაზიები და კლუბი. მაღაზიები და შენობების უმრავლესობა ბულვარზე განათებულია ლამპიონებით. ქალაქში გაყვანილია ტრამვაის ერთი მთავარი ხაზი. დიდი თეატრის შენება დაიწყო რამდენიმე წლის წინ და უკვე დიდებული სანახავია, თუმცა დამთავრებული ჯერაც არაა. ამ შენობის პროექტი რუსმა ინჟინერმა პარიზის ნაციონალური თეატრის პირიდან გადაიღო. მშენებლობის ხარჯები ქალაქის მმართველობამ გაიღო და ამიტომ მისი შემოსავალიც ქალაქის მმართველობას ეკუთვნის⁵⁷ (დაახლოებით ოთხი ქარვარია⁵⁸ ირანული ფულით). არწრუნის^{59*} სახელობის მცირე თეატრიც⁶⁰ ამ ბულვარზე მდებარეობს. თეატრის შენობა შარშან დაზიანებულა ხანძრის დროს, მაგრამ წელს შესანიშნავად აღუდგენიათ. ლამპიონები ქუჩებში გამუდმებით ანთია. ეს თეატრი უპირატესად ქართულ ენაზე დგამდა სპექტაკლებს. თეატრის წინ იყო ქარვასლა⁶¹, სადაც მოთავსებული იყო საუკეთესო მაღაზიები და სახელმწიფო ბანკი. აქვე მდებარეობდა სხვადასხვა მუსიკალურ ინსტრუმენტთა გასაყიდი დიდ-დიდი მაღაზიები. ამავე უბანში იყო ერთი მაღაზია, რომელიც მომსახურებდას უწყვედა მოსახლეობას: აქაურ მოსამსახურე ქალებთან ხელშეკრულების დადება შეეძლო ყველას, ქალსა თუ ქალიშვილს, ვისაც სურდა ბინაზე მომსახურება. შეთანხმება გარკვეული წესით ხდებოდა. მსურველები თავის მისამართს უტოვებდნენ დაწესებულებას და დაწესებულება კი მათ უგზავნიდა მოსამსახურეს: მზარეული იქნებოდა ეს თუ ოფიციალტი—საჭი-

* არწრუნი გვარია ცნობილი სომეხი მეცნიერისა, რომელიც ცხოვრობს თბილისში. უმსახურია მრავალ მაღალ თანამდებობაზე; ევროპის სხვადასხვა სამეცნიერო დაწესებულებების საპატიო წევრია. დააარსა გაზეთი „მშაქი“, თვითონვეა მისი ხელმძღვანელი. განათლება ევროპაში და ქარვასლაში ეკუთვნის.

როების მიხედვით. სამხედრო მუზეუმის უკან არის პატარა, ძალიან ლამაზი ბაღი, სადაც ეწყო სახალხო გართობები. ბაღში ბევრი ნაძვი და საროა. შიგ შუაგულში ორი ეკლესიაა გაშენებული. ერთი ძველთაგანვე იდგა იქ, მეორე კი განსვენებული იმპერატორის⁶² კავკასიაში მოგზაურობამდე რამდენიმე წლით ადრე გაშენდა. ამ მეორე ეკლესიის აშენების ისტორია ასეთია: ნიპილისტა* ერთმა ჯგუფმა რკინიგზის ლიანდაგი აპყარა. მათ თავისი ამოცანა შეასრულეს, თუმცა ლოკომოტივი რომ დაიძრა ადგილიდან და დაეჯახა მთავარ ვაგონებს, რამდენიმე შავი მუშა და იმპერატორის ამალის ზოგიერთი მგზავრი დაიღუპა. თვითონ იმპერატორს და მისი ოჯახის წევრებს არაფერი დაშავებიათ. ამ ფაქტის აღსანიშნავად იმპერატორმა ყოველ ქალაქში გააშენა ეკლესია მადლობის ნიშნად. ამ ბაღშიც ამასთან დაკავშირებით ააგო ეს ეკლესია.

იმპერატორმა გერმანელი ასულებისათვის ტირის მალაზია გახსნა აქ. ბაღი სეირნობისა და თავშექცევისათვის იყო გაშენებული. ტირში გასართობად ისროდნენ. ხასროლი ნიშნები ისე იყო განლაგებული, რომ მათ უკან თავსდებოდა ტკბილეულისაგან გამოძეწილი სხვადასხვა ფორმის საგნები. სასროლი ვაზნების ფასი ასედი იყო: 5 ცალი ერთი ირანული შაპი⁶³ ღირდა. ერთ გასროლას ერთი ვაზნა სჭირდებოდა. ბაღი მთელი დამე იყო განათებული და განუწყვეტლივ სეირნობდა ხალხი. ხეებს ქვეშ სკამებია განლაგებული, რათა ხალხმა მოიწვევოს.

კავკასიის ნაციონალური მუზეუმის⁶⁴ მდებარეობს ქალაქის ცენტრში დიდ ბულვარზე. მუზეუმში კავკასიური წარმოშობის ნივთებს გარდა უხვადაა წარმოდგენილი ირანის სიძველენიც და ბევრი სხვა რამ. შენობა სამ სართულიანია. პირველ სართულზე მოთავსებულია სხვადასხვა წარმოშობის მინერალური ქვები: ოქრო, ვერცხლი, იშვიათი მეტალები, გრანიტის** მსგავსი ქვები, პორფირი, მარმარილო და მისთანანი; მათ შორის არის ორი უცნობი ქვა, რომელსაც მთვარის ვულკანებიდან*** ჩამოვარდნილად თვლიან. აქვეა გამოფენილი ზღვისა და ხმელეთის სხვადასხვა ჯურის ცხოველები და ფრინველები. ყველა ესენი ისეა ექსპონირებული, რომ ბუნებრივ მდგომარეობაში

* ნიპილისტი ეწოდება რუსეთის თავისუფლებისათვის მებრძოლთა იმ ჯგუფს, რომელმაც დღევანდელი იმპერატორის ბაბუა მოკლა ხელყუმბართ. ეს ჯგუფი ახლაც არის რუსეთში. მათი წევრები შევიდნენ სოციალისტთა და ანარქისტთა რიგებში. ამ საზოგადოებების თავისუფლებისათვის ბრძოლის მიზნები და მეთოდები საგრძობლად განსხვავდება ნიპილისტთა მეთოდებისაგან.

** ღრანიტი პირველი ქვაა, რომელსაც ირანში პორფირის უწოდებენ.

*** ეტლანი ცეცხლმფრქვეველ მთას ეწოდება.

მყოფ ცოცხალი ცხოველებისაგან ვერ განასხვავებს ადამიანი. ცხოველთა სახეობა, რომელიც მე იქ ვერ აღმოვაჩინე არის კროკოდლო* და ჰიპოპოტამი**, ფრინველთაგან კი — სამოთხის ფრინველი. გარდა აქ წარმოდგენილი, არსებული სახეობებისა, ცხოველებისა და ფრინველების მრავალრიცხოვანი ფიტულებისა, რომლებიც ძალზე ბუნებრივადაა გაკეთებული, ისე, რომ სავსებით ცოცხალის შთაბეჭდილებას ტოვებენ, აქ არის აგრეთვე გამოფენილი ჩონჩხი ერთი უძველესი ცხოველისა, რომელიც ადამიანის გაჩენამდე არსებობდა დედამიწაზე. სიდიდით დაახლოებით სამი აქლემის ოდენაა. ფიქრობენ, რომ სპილოსა და მარტორქის მსგავსი, რაღაც ცხოველი უნდა იყოს. აქვეა გამოფენილი თითქმის ყველა სახეობის სურათების მთელი სერია: ყვითელი და შავი აფრიკის ტყის ბინადართა და წითელი ამერიკის, ავსტრალიის*** და მონღოლური წარმოშობის ცხოველებისა.

მეორე სართულზე ექსპონირებულია სხვადასხვა ხალხის ხელოვნების ძეგლები, ნივთები, ჩაცმულობანი და სახლის მოწყობილობა. ორ-სამ შემთხვევაში ჩემთვის გაუგებარი დარჩა ზოგიერთი საგნის დანიშნულება. ძველი საომარი იარაღები, საჭურჭელი და მუსიკალური ინსტრუმენტები უხვადაა წარმოდგენილი. მათი უმრავლესობა

* კროკოდლო არის წყლის ცხოველი, რომელსაც ასე ეძახიან ზოგიერთ ენაზე. იგი სუფთა ცხოველია; ზოგჯერ ნიანგსაც ეძახიან. კროკოდლო დიდი ზომის ვარეულ ცხოველია და მრავლად იპოვება მდინარე ნილოსში, ჰინდუსტანის ხუანხუში და სამხრეთ აფრიკის ამპონში. ამ მდინარეებში გვხვდება აგრეთვე დიდ ზომის სხვა ვარეული ცხოველებიც.

** ჰიპოპოტამი დიდი ზომის წყლის ცხოველია რომელსაც არაბები წყლის ცხენს უწოდებენ, თუმცა ცხენს სრულიად არა ჰგავს. მდინარე ნილოსში და აფრიკის მდინარეებსა და ზღვებში ბევრი იცის.

*** ავსტრალია ოკეანის ერთ-ერთი ცნობილი კუნძულის სახელია: დასაწყისში ველური მხარე იყო. სადაც მხეცეები მჭინვარებდნენ. ახლა მთელი ავსტრალია ინგლისის კოლონიაა. ეს კუნძული მდებარეობს სამხრეთ აზიაში. მისი ტერიტორია 7 მილიონ 850 ათასი კვადრატული კილომეტრია — დაახლოებით ევროპის სამი მეოთხედია. ჩვენი წელთაღრიცხვით — 1012 წელს (მიჯრით 422) ერთმა მოგზაურმა სახელად ტასმანმა გემით მოგზაურობის დროს აღმოაჩინა ეს კუნძული. ევროპელებმა მალე ვაიკაფეს ვზა ავსტრალიაში. აქაური ძირითადი ნაწარმებია: ყავა, შაქრის ლერწამი, ბამბა და მისთანანი. მდინეულიდან მდიდარია: ოქროთი, ვერცხლით, ფოლადითა და რკინით. ამჟამად კუნძულს ძველი ცხოველებიდან უმეტესობა გადაშენებული და გადავეარებულა. რაც გადარჩა ისიც მიუდგომელ მთებებს კალთებს შეეფარა და იქ დაისადგურა. ინგლისი ავსტრალიაში ექვს ტომს არჩევს. ცნობილი ქალაქია სიდნეი, სადაც არის ორას ორმოცდაათი ათასი მცხოვრები. სიდიდით მეორე ქალაქია ნავთსადგური. მელბურნი, რომელიც ცნობილი სავაჭრო ცენტრია და სამი ათას კაცს იტევს.

ირანული წარმოშობისა გეგონებათ. ბევრი იყო აგრეთვე მოჭიქული ჭურჭელი, ძველი ირანული ნაკეთობანი. უმეტესი ნაწილი ამ ჭურჭლეულობისა რაფლე მოთალიკის* ნამუშევარს წააგავდა. ესაა ირანში ძალზე ცნობილი და გავრცელებული ხელობა ჭურჭლისა: მოჭიქვა, მოჭედვა და ძველი ოქროსა და ვერცხლის მონახვეა. უცხოელისათვის ამით არა მთავრდება მოგზაურობა ამ მუზეუმში.

მესამე სართულზე უხვადაა გამოფენილი მოხატული ფარდები, რომლებზედაც გამოსახულია განსვენებულ მეფეთა და მათ ნაცვალთა პორტრეტები. აქვეა საქართველოს მმართველის სურათიც. რუსეთთან წლების მანძილზე მოდავე ლეკთა შეიხის* ორლულიანი ზარბაზანი მოხვედრილა აქ. რამდენიმე ცალი ქვის ჭური ვნახე, რომელსაც ირანში ზარღუშტამდე მიცვალბულთა სამარხად იყენებდნენ. ჭურების ზედაპირზე ლურსმული წარწერები იკითხება, რომელიც შესრულებულია ძველი ირანულით. ჭურჭლის სხვადასხვა სახეობები თავმოყრილია მუზეუმის ერთ კუთხეში: ჩინური, ძველი ირანული, რუმის, ევროპული; ყველაფერი გულდასმით დავათვალიერე: მათ გარდა, რაც აქ ჩამოვთვალე კიდევ ბევრი რამ ვნახე, მაგრამ ყველა ეს ნივთი რომ დავსახელო, მუზეუმის დავთრის მთლიანად გადმოწერა დამჭირდება. ამიტომ ამითი ვკმაყოფილდები.

თბილისის სახალხოფიზო სამხედრო მუზეუმი

ეს მუზეუმი მდებარეობს დიდ ბულვარზე სახალხო ბაღის ბოლოში, შიგ ქალაქის ცენტრში. შენობა ერთსართულიანია. აქ შევროვილია საომარი საჭურველი, თოფები და ყუმბარები, რომლებიც ჩაიდლო ხელთ რუსის ჯარმა მტრებთან წარმოებული ბრძოლების დროს. ეს იარაღები განსაკუთრებული რიგითაა განლაგებული და ერთმანეთთან ჯაჭვებითაა გადაბმული. თითოეულ თოფს თავზე გაკეთებული აქვს მოოქრული სახელმწიფო ნიშანი — არწივი. თოფების მეტწილს ოსმალეთის სახელმწიფო ნიშანი აზის. შუა მუზეუმში ჩამოკიდებულია ბატალური სცენების ამსახველი სურათები, რომელთაც ქვეშ მიწერილი აქვთ მოკლე ანოტაციები. ესენი უმეტესად რუსის ჯარის სხვადასხვა ბრძოლების შესახებ მოგვითხრობენ. უხვადაა წარმოდგენილი სამხედრო დროშები, ოფიცერთა ხმლები და რიგითი ჯა-

* რაფლე მოთალიკი მოჭიქვის ძველი ხელობაა. ოქროთი ავარაყებენ ჭურჭელს და ამ გზით აძლევენ მას ფერს. ახლა ეს ხელობა დიდხინის მივიწყებულია და ევროპის ხელოსნებს არ შეუძლიათ მისი აღდგენა.

** იგულისხმება შამილი (მ. მ.).

რისკაცების საომარი იარაღები, რომელთა უმრავლესობა ოსმალური წარმოშობისაა — თუმცაღა ეს საკითხი ძველი დავის საგანია. უკანასკნელი ომის კვალი არა ჩანს ამ მუზეუმში. ირანული იარაღები ბევრი ვნახე. ამჯერად ამ მოკლე ცნობებით დაკმაყოფილდები.

ერთმანეთს მიუხედავად ორი ზოგონა და ჯუჯა ცოლ-ქმარი

მე თვითონ სულ რამდენიმე დღის ჩამოსული ვიყავი, როცა თბილისში ჯუჯა ცოლ-ქმარი და ერთმანეთს მიწებებულნი ორი ზოგონა ჩამოიყვანეს*. განსაკუთრებული ინტერესით წავედი მათ სანახავადკაცი სამ ჩარექს⁶⁵ არ აღემატებოდა, ცოლი კი დაასლოებით ორი თით მძალა ჩანდა მასზე. ორივე ყრუ იყო. ქალი 27 წლისა ჩანდა, კაცი—37. წარმოშობით ცოლი მდაბიოთაგან იყო, ხოლო ქმარი კეთილშობილთა გვარისა. მიუხედავად პატარა ტანისა ორივე ძალიან გონიერი, ჭკვიანი და ფულისმოყვარულნი არიან. ერთი პირობა ბავშვები შესძენიათ; რამდენიმე დღის შემდეგ ისინი დახოცილან. ჯუჯა ცოლქმარი პატარა ეტლით პონის ჯიშის ცხენებით სეირნობდა ქუჩაში. მთელი სეირნობის ცერემონიალი და ეს ეტლი ძალიან თავშესაქცევი სანახავი იყო. ეს ორი ზოგონა ინდოეთში იყიდეს. დაიბადნენ თუ არა ბავშვები მამას გადაუწყვეტია მათი მოკვლა. მთავრობამ რომ შეუტყო განზრახვა, წინააღმდეგობა გაუწია. რამდენიმე ხნის შემდეგ მშობლებმა დიდ ფასში მიჰყიდეს ამ დაწესებულებას**.

ბავშვები ერთმანეთს გვერდებით არიან შეწყებულნი. როცა ერთი ღებულობს საკვებს, მეორეც ნაყრდება. ისე ჰგვანან ერთმანეთს, რომ ერთმანეთში გამორჩევა მათი შეუძლებელია. მოძრაობისას ერთმანეთს კისერზე შემოაჭლობენ ხოლმე ხელს. ყოველთვის ერთნაირი სურვილები აქვთ. თუ ერთი მოისურვებს რაიმეს, იმწამსვე მეორეც აპყვება. ერთად შივდებათ და ერთადვე ნაყრდებიან. ერთი თუ უქეიფოდაა, მეორეც ავად ხდება. ძილი და ღვიძილიც შეთანხმებული აქვთ. მაშინ ჩამოვარდება უთანხმოება თუ ერთს აძლევენ რაიმეს და მეორეს არა. ესა ხდება ერთ-ერთი მათგანის წუხილისა და ცუდად ყოფნის მიზეზი. ჯერ 8 წლისაც არ არიან და მიუხედავად მცირეწლოვანებისა შესანიშნავად იციან გერმანული, ინგლისური და ფრანგული ენები. მათი დედ-მამა ახლა ინდოეთში ცხოვრობს.

* ივულისხმება სიამელი ტყუპები (მ. მ.).

** ივულისხმება ცირკი (მ. მ.).

ორი წელი იქნება, რაც თბილისში მცხოვრებთა კომუნიკაციის გაადვილების მიზნით აშენდა ტელეფონის სააგენტო. ეს სააგენტო დიდი შენობის მესამე სართულზე მდებარეობს. მთელი ქალაქის სატელეფონო ხაზები ამ ცენტრშია თავმოყრილი. სახელმწიფო დაწესებულებები, სხვადასხვა პუნქტები, მაღაზიები, სასტუმროები და აბანოები დაქსელილია სატელეფონო ხაზებით. თითოეული აბონენტი ამ მომსახურებისათვის იხდის ყოველწლიურად 85 მანეთს. აპარატს დაიდგამენ ბინაზე და შეუძლიათ წასასვლელი გზის სიშორე მისი საშუალებით შეამოკლონ და ამგვარად ბინიდანვე მოაგვარონ საქმეთა უმრავლესობა. დავუშვათ, რომ რაიმე გადაუღებელი, სასწრაფო საქმე აქვს კაცს მოსაგვარებელი ანდა სამმართველოში მოსახსენებელი — ტელეფონის საშუალებით დაუყოვნებლივ დაუკავშირდება. წმირად როცა ტელეგრაფია აუცილებელი, ტელეფონის საშუალებით ლაპარაკობს ადამიანი ტელეგრაფში. — და ისეთი შთაბეჭდილება გრჩებათ ამ აყალ-მყალისაგან, თითქოს ბაზარში იმყოფებით. ამქამად თბილისში ბევრ ბინაზეა გაყვანილი ტელეფონის ხაზი. ის პირი ვინც არაა გაერთიანებული ამ საზოგადოებაში ქუჩის ხაზს უკავშირდება პარდაპირ და ისე სარგებლობს. ეს დაწესებულება დღითი-დღე იზრდება.

თბილისის ყველა ცნობილი ქუჩა დაქსელილია ტრამვაის ხაზით. ამას ემატება სამი ათასი გასაქირავებელი მსუბუქი ეტლი, საგვარეულო ეტლები და კარეტები. ტრანსპორტის ერთ-ერთი სახეა აგრეთვე ლამაზ ბორბლებიანი ველოსიპედი*, რომელიც ნივთების გადასაზიდვადც გამოდგება და სამგზავროდაც. ქუჩებში ბევრი დადის ველოსიპედით. ქალაქში ორი ფაბრიკა** კარეტებისა და ეტლების დამამზადებელი⁶⁶. გარდა იმისა, რომ მათ საკუთრივ თბილისში ჰყიდიან, ისინი საზღვარგარეთაც გააქვთ. ეს ფაბრიკა ირანთანაც აწარმოებს ვაჭრობას და გააქვს იქ თავისი პროდუქცია. ამ ნივთების დამამზადებელი ოსტატები უკვე აღარა ჰყავთ, ძველები მოხუცდნენ (60 წელს გადააბიჯეს) და საქმეც გაჩერებულია. ქალაქის მმართველობა ძალიან დიდ ყურადღებას აქცევს ფაბრიკების მოვლას, მათ მოწყობას და მოწეს-

* ველოსიპედი რკინის ურკის სხეობაა, რომელიც ამ ბოლოხანებში იქნა გამოგონებული სამგზავროდ. ფეხით სამოძრავებელია, ძალიან სწრაფმავალია. შეიძლება ეწოდოს თვითმავალი ბორბლები.

** ფაბრიკა იგივე ქარხანა, სახელოსნოა.

რიგებას. ხელოსნები და ოსტატები თავს იყრიან ამ შენობაში. აქ ყოველდღე კარგად ისვენებენ, სადილსა და ვახშამს მიირთმევენ და ღამაზ ტანსაცმელში ეწყობიან. ასე, მშვენიერად ცხოვრობენ და თავის ტემოზე ატარებენ დროს.

რუსის ჯარი

თბილისში ქვეით, საარტილერიო და კავალერიის ნაწილებში დაახლოებით ოციათასამდე ჯარისკაცი იქნება. ჯარის ადგილსამყოფელი არის ქალაქგარეთ მთის ძირას⁸⁷. აქ არის მოთავსებული სპეციალური სახელმწიფო შენობა. ჯარის ოფიცრებს ამავე შენობაში აქვთ განკუთვნილი ბინა. ქალაქში არის რამდენიმე ყაზარმა და თავლა, არსენალი და სპეციალური ცეცხლმსროლელი და სხვა საომარი იარაღების ქარხანაც აქაა მოთავსებული. ჯარის უმეტესობას ქვეითი ნაწილი შეადგენს. დისციპლინა მკაცრია, სწარმოებს სამხედრო სწავლებას. ჯარი უზრუნველყოფილია პირველხარისხოვანი სურსათით. საომარი საჭურველი სრულიად ახალია, ტექნიკის უკანასკნელი მიღწევების შესაბამისი. ეს თოფები რუსეთმა საფრანგეთისაგან იყიდა. ოფიცრები დიდ პატივში არიან, თითოეულ მათგანს საკუთარი წიგნაკი აქვს — გარჩევა აუცილებელია, რომელი რომელია. უნტეროფიცერს წელზე ხმალი არტყია და ჯარის დანარჩენი ოფიცრები სხვა ჩინებს ფლობენ. მეკავშირეებს, აგრეთვე მესაზღვრეებს ხმალი არ არტყიათ წელზე. მადლობას კარგი სამსახურისათვის მათ სიტყვიერად უცხადებენ. სპეციალური დადგენილებები მხოლოდ ოფიცრებს ეხებათ. მე მოგახსენებთ მოკლედ. ოფიცერთაგან თუ ვინმემ დებოში ატეხა ანდა სცემა ვინმეს, მას დაუყოვნებლივ ანთავისუფლებენ, ჩამოართმევენ ჩინს და დასჯიან ჩადენილი დანაშაულის შესაბამისად. სასტიკი სასჯელის ღირსიც რომ იყოს იგი, მეორე ოფიცერს არ შეუძლია მისი დასჯა. კამათს ან ჩხუბის შემთხვევაში უნდა მიესალმონ ერთმანეთს ისე, როგორც ამას სამხედრო წესები მოითხოვს; წვიმის დროს და სიცხეში ოფიცრებს არა აქვთ უფლება იარონ ქოლგით. არც ის შეუძლიათ, რომ სადღესასწაულო ფორმითა და ხმლით გამოვიდნენ ქუჩაში ამ დროს.

ქვეითი ჯარის ნაწილის ყოველ პოლკს უფროსად ჰყავს მიჩენილი ერთი პოლკოვნიკი. ბრიგადის გენერლის განკარგულებაში სულ ცოტა სამი პოლკი — ანუ ათასი კაცი მაინცაა. ჩინებთს განაწილება ისეთია, როგორც ქვემოთ მოგახსენებთ: უნტეროფიცერი, პოდპორუჩიკი, პორუჩიკი, კაპიტანი, მაიორი, პოდპოლკოვნიკი, პოლკოვნიკი, გენერალ მაიორი, გენერალ-ლეიტენანტი, გენერალადიუტანტი. თითოეული რუ-

სი რომელიც კი 21 წლისა შესრულდება, სახელმწიფო კანონის მიხედვით ჯარში მიდის. უნდა იმსახუროს იქ სამი წელი და ამის შემდეგ კიდევ 9 წელიწადი უნდა იყოს სამხედრო რეზერვის რიგებში. თუ ამ ვადას ომი დაემთხვა, გაწვეული საომარ მოქმედებაშია. სულ რევისტორებულია რუსეთის ჯარის 4 ქარვარი. საზღვაო ფლოტის მზადყოფნა ასეთია: 338 სამხედრო გემი, 28 მათგანი დაჯავშნულია. ამ გემებზე სულ 30 ათასი მეზღვაური ირიცხება. კავალერიის ნაწილში ბევრია ევროპის სხვადასხვა ქვეყნების წარმომადგენელი. თბილისში კი მთლიანად კაზაკთა კავალერიაა. სხვა ნაწილები არაა.

ჯარის საბატო ნაწილს შეადგენს აგრეთვე ჟანდარმერია. ჟანდარმთა მწყობრი სპეციალურად იცავს საზოგადოებრივ წესრიგს და ამგვარად სახელმწიფოს დასაყრდენს შეადგენს. ამ წესების დარღვევის უფლება არავის არა აქვს. შემდეგი ნაწილია: ქვეითი და ცხენოსანი არტილერია. არტილერია მდიდარია მრავალრიცხოვანი და გამძლე ზარბაზნებით, ქვეითი პოლკებით, ინჟინრებით და ავანგარდით, რაც ნიშნავს შასურს*. ცხენოსანთა პოლკები ჩამოჰგავს დრაქუნს**. აქვე შედიან კაზაკები და ქურვასურები***, ამათ შემდეგ არის პოლიცია****. ბადრაგა ქუჩების მცველი და სახელმწიფო კანონების ოფიციალური შემსრულებელია. ყველაფერი განახლებულია ჯარში; იარაღის შესანახი ადგილი, თოფები და სხვა საჭურველი მთლიანად შეცვლილია. ყველაფერი ტექნიკის უკანასკნელ მიღწევებს შესაბამება.

ქვეითი ჯარისათვის ზამთრის ტანსაცმელია კურტაკი და შავი მაულის შარვალი. იარაღის ქარქაშის და ტანსაცმლის მანქანებს თეთრს ატარებენ. პალტოზე ზემოდან სამხედრო პლანშეტი აქვთ შემორტყმული წელზე. ზამთარში ჯარისკაცებს თავზე დასასური სპეციალური ბალიშები აქვთ. ოფიცრებს პალტოზე გარედან ხმალი და რევოლვერი ჰკიდიათ. რიგითი ჯარისკაცების იმ რაზმს, რომლებიც სომხებისგან არის დაკომპლექტებული, ჩვეულებრივ იარაღზე დამატებით წელზე ყამაც არტყაით.

* შასური — მსუბუქად შეიარაღებული რიგითი ჯარისკაცია, რომელიც ომის წინა ხაზზე იმყოფება. ამაზე იტყვიან ავანგარდში არისო.

** დრაქუნ—მსუბუქად შეიარაღებული ცხენოსანია. ლექსიკონში განმარტებულია როგორც გველეშაბი. ცივილიზებული ქვეყნების უმრავლესობას ამ სახის ცხენოსნები ჰყავთ.

*** ქურვასური ეწოდება ჯავშნიან და მიმედ შეიარაღებულ ცხენოსანს.

**** პოლის ასკერი არის ის, ვინც იცავს ქალაქის საზოგადოებრივ წესრიგს.

ცირკი გასართობი ადგილი არის. აქ სხვადასხვა ჯურის სანახაობებია: გაწვრთნილი ცხოველები და სხვა ბევრი უცხო გასართობი. რამდენიმე საღამოს ზედიზედ წავედი ამ სანახაობაზე და მოკლედ გაიმბობთ რაც ვნახე. ეს თეატრი მთლიანად ხისგან არის ნაშენები⁶⁸. ირგვლივ გადაუხურავი ვალერეა მთელ სივრცეზე შემოვლებული და შიგნითაც დერეფნებია. თეატრს თავს ადგას დიდი გუმბათი. წინ, შუა ადგილს, პატარა მოედანი აქვს, რომლის სიგრძე 3—4 ზარე იქნება, ირგვლივ იარუსებია. ერთ მხარეს არის ხის აივანი, რომელიც ვანკუთენილია ორკესტრისათვის. მოედნის გარშემო პატარა ხის კედელია აღმართული ნახევარი ზარეს სიმაღლეზე. უკანა მხარეს ორი წყვილი სავარძელია პირველი და მეორე ნომრები. ამათ ზევით ლოჯია*, ყოველ ლოჯიაში ოთხი სავარძელი დევს იმ პირთათვის, ვინც ოჯახით ან თავისიანებით ესტუმრება ცირკს. სამი-ოთხი ზარეს სავალზე ლოჯას აქვს გასასვლელი. აქედან მაყურებელთათვის სამი სხვა სართული იწყება. ეს იარუსები იაფია. ყველას შეუძლია მათი ბილეთის შეძენა. მაყურებელს თითქმის ფეხზე დგომა უწევს, კარგად რომ დაინახოს წარმოდგენა. ამ სართულიდან გასასვლელი მაყურებელთათვის პირდაპირ ქუჩაში გადის. იქაურობა მთლიანად გაზის ჩირაღდნებითაა განათებული. დერეფანში, გარეთა მხარეს, ჩაის სასმელი ოთახები და სასაუზმეებია მოთავსებული. წარმოდგენის დაწყებისას სცენაზე ლამაზი ასულები სპეციალურ ტანსაცმელში გამოწყობილები გამოდიან და იწყებენ ცეკვას. ამ ცერემონიის შემდეგ მსახიობები საგანგებოდ გაბმულ მავთულზე (რომელიც ცვლის თოქს) იწყებენ გასვლას და აკეთებენ ათასნაირ ილეთებს.

მათ შორის იყო ასეთი: ერთ-ერთი მათგანი ქულის წვერით დაატარებდა ლამაზ, მეტალის ბურთს. ბურთი სასწაულებრივი ძალით აღმოჩნდა ჰაერში, დაახლოებით 10 ზარეს სიმაღლეზე; შემდეგ ისევ დაეშვა ქულის წვერზე და შეჩერდა იქ. გარდა ამისა, კიდევ რამდენიმე ბურთი აავლო და ერთდროულად ამოძრავებდა ყველას. შემდეგ ჯამბაზები გამოვიდნენ სცენაზე. ისინი ძალიან სასაცილო ტანსაცმელში იყვნენ გამოწყობილნი. ერთ-ერთი მათგანი, ხალხი რომ გაცეცინებინა, მუსიკოსების აივნიდან გადაეშვა ქვემოთ, დაახლოებით 5—6 ზარეს სიმაღლიდან და გაიშლართა იატაკზე. მათ მერე სცენაზე ოფიციალტი გოგონები გამოჩნდნენ, ასე, ათი ქალიშვილი იქნებოდა. ისინიც რა-

* ლოჯას განსაკუთრებულ, სპეციალურ კაბინებს უწოდებენ თეატრში.

ღაც იღეთებს გვიჩვენებდნენ. ერთმა მათგანმა სალტო მორტალე გააკეთა, ისე მოხერხებულად, რომ არავის შეხებია. მერე მესაათის დუქანი გვიჩვენეს, სადაც ბევრი კედლის საათი იყო ჩამოკიდებული, რომელიც სარემონტოდ იყო მიტანილი მესაათესთან. მესაათემ ელვის სისწრაფით მთარგო გასაღები მათ, რამდენჯერმე გადაატრიალა იგი და თან ხელებით უცნაურ მოძრაობებს აკეთებდა. უეცრად საათი გადაიხსნა შუაზე. საათიდან დიდი ზომის უცნაური ნივთები და უთვალავო ჭრელ-ჭრელი ქაღალდები ამოიყარა.

ერთი ჯამბაზი ღორსა სწვრთნიდა სცენაზე — უბრძანებდა მას რაღაცას და ისიც ყველაფერს მორჩილად უსრულებდა. ჯამბაზმა გამოაცხადა, რომ იგი ღორს ძმად ეკუთვნის. შავი კი იმიტომ არის, რომ: „მე დღე დავიბადე და იგი — ღამეა“. შემდეგ სცენაზე გამოიყვანეს წაბლა ცხენი და მუსიკის ჰანგებზე ათასნაირად აცეკვებდნენ მას: წინა ფეხები ჰაერში ჰქონდა და მარტო უკანა ფეხებზე მოძრაობდა. მე ასეთი ღამაზი ცხენი ჩემს სიცოცხლეში არ მენახა; ზედ იჭდა თეთრებში გამოწყობილი მხედარი, რომელსაც თავზე დიდი ზომის სულთანი ეხურა, კარგად იყო ცხენს მორგებული და თავიც ღირსეულად ეჭირა. ჯერ ადგილზე აკეთებდა ღამაზ მოძრაობებს, შემდეგ ფეხით შედგა ცხენზე და ისე დააქენებდა. ამის შემდეგ სცენაზე შემოვიდა ორი ასული, ერთი 12 წლისა, ხოლო მეორე — 16-ისა, ორივე ცხენოსანი აქენებდა ცხენებს და ათასგვარ იღეთებს აკეთებინებდა მათ. ამ ასულების შემდეგ მოედანზე ორი ახალგაზრდა გამოვიდა. არ შეიძლება იმის აღწერა, რასაც ისინი აკეთებდნენ. ერთი მათგანი ააგდებდა ჰაერში ჩინურ სიხის 10 ზარეს სიმაღლეზე და თითის წვერით აკავებდა მას. ერთი თითით ააგდებდა ვერტიკალურად, მეორე ყმაწვილი კი რამდენიმე დანას ააგდებდა ჰაერში და ერთი ხელით ატრიალებდა ჰაერში ყველას ერთდროულად. ბოლოს ყველა ეს გასართობი, რომელიც ამ ასულებმა და ყმაწვილებმა წარმოადგინეს ცირკში, მოთავდა. ამის შემდეგ ხანდახან ნახევარი საათით ცეკვებს აჩვენებდნენ. ხშირად ეს „ნახევარი საათი“ შუაღამემდე გრძელდებოდა და მხოლოდ მერე სრულდებოდა მეჯლისი.

სათესი მანქანები

მოჯთაჰედის*⁶⁹ ცნობილ უბანში სათესი მანქანების დამამზადებელი ქარხნებია მოთავსებული. აქვე მზადდება ეს მანქანები და აქვე იყიდება. უმეტესობა არის გუთნები და მისი ნაწილები, მწიწის სახნა-

* მოჯთაჰედი, ალა მირ ფათჰი. შეილია განსვენებული ალა შირ იუსუფესა; თავრიზელია ირან-რუსეთის ომის დროს, როდესაც ირანმა კაპიტულაცია გამოა-

ვი, ველების მოსარწყავი და სხვა ახალ-ახალი მანქანები. ცხენებისა და რამდენიმე უღელი ხარების შებმის ნაცვლად მანქანებმა დაიკავეს ადგილი და შედარებით უფრო სწრაფ დროში კარვად და იოლად ასრულებენ საქმეს. სათესი მანქანის საშუალებით ერთ ცხენს შეუძლია რამდენიმე თანაბი⁷⁰ მიწა დათესოს ერთ საათში. მარცვლის საფქვავე ისეთი მანქანა ვნახე, რომელიც ორთქლის საშუალებით მუშაობს; ჩვეულებრივ, აქამდე წყლისა და ცხენების მეშვეობით ფქვავდნენ. ეს მანქანა დღეში რამდენიმე სარვარ⁷¹ შალფუქიან⁷² ბრინჯს არჩევს მარილის კრისტალებივით პატარა რომაა. აქვე უშვებენ ბამბის მანქანებსაც. წინათ ესენიც წყლისა და ცხენის მეშვეობით მუშაობდნენ და დღეში დაახლოებით ორას ბათმან⁷³ ბამბას ამუშავებდნენ და აცალკევებდნენ მარცვლებს. ახალი მანქანების სპეციფიკა ისაა, რომ დღეში 30 ფუთ ბამბას ამუშავებს. საღეწი მანქანა მოსავალს ორ დღეში ლეწავს. რასაც ეს ერთი მანქანა აკეთებს, იმას ორი ცხენის ძალა სჭირდებოდა. საღეწი მანქანა საათში რამდენიმე თანაბ მიწას მკის. ამ მანქანებს ბევრი ნაწილები აქვს, მათზე აქ აღარ ვილაპარაკებ. ამ მანქანებსა და ირანის თანამედროვე სასოფლო-სამეურნეო იარაღს შორის ისეთივე განსხვავებაა, როგორც მაუზერის შაშხანასა და კაჟიან და პატრუქიან თოფებს შორის. ფასი ამ მანქანებისა ასეთია: შალთუქის მანქანა 30—60 თუმნამდე ღირს, საღეწი კი 150 თუმანი. ირანში ამ ტიპის მანქანები არც ისე გვჭირდება, ცხენის ძალითაც იოლად გავდივართ.

ა ბ ა ნ ო ბ ი

თბილისის აბანოებს ვერცერთი აბანო ვერ შეედრება. წყალი ამ აბანოებში ბუნებრივია და ცხელი. იმდენი სახის აბანოა, რომ სამ შენობაში ვერ თავსდება. ესენია: საერთო, შუა და სპეციალური. სპეციალური დაახლოებით ათიოდეა. მათ შორის ყველაზე კარგი და ლამაზია ის ნომრები, რომელიც ორბელიანის აბანოშია. აქ უპირატესად შექმლებული და მდიდარი ხალხი დადის. ორბელიანის აბანო მტკვრის სანაპიროზეა მოთავსებული. ფასადი ლამაზი აქვს, კრამიტით არის გა-

---

ცხადა. იგი წავიდა თაგრიზში. ზავის დადების შემდეგ, ამ სამარცხენო ფაქტის გამო რუსეთში გამოიქცა. დასახლდა თბილისში. გააშენა აქ ბაღი, რომელიც ახლაც მის სახელს ატარებს. აქ ბულგარიც, თურ და ძველიც, მრავალედი თბილისის ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი უბანია.

დახურული. შიგნით რომ შეხვალთ რამდენიმე საფეხურია ქვევით ჩასასვლელი. ეს საფეხურები ყველა შავთეთრი მარმარილოსია. ირგვლივ სხვა კიბეები, შეღებილი, კაკლის ხისაა. კიბეებზე ლამაზი და ძვირფასი ხალიჩებია დაგებული. კიბის დასასრულს იწყება გასასვლელი გრძელი დერეფანი. ამ დერეფანში სკამები სიგრძეზეა გაწყობილი. აქ ისვენებენ მომლოდინე კლიენტები. დერეფნის იატაკი თეთრი მარმარილოთია დაგებული. რამდენიმე აუზია მრავალფერი თევზებით. დერეფანში გამოდის ნომრების კარები. ორბელიანის აბანოში დაახლოებით 30 ნომერია. თითოეულ ნომერში არის ცალკე გასახდელი და ერთი აბაზანა. გასახდელში 4 სკამია დადგმული და ერთი სარკე, რომელიც მარმარილოს ჩარჩოშია ჩასმული. აქვე დივანზე დაგებულია სპეციალური ქვის ბალიში. გასახდელი ოთახი მარმარილოთია ნაგები; დიდი ფანჯარა აქვს, რომელიც გარეთ გადის, ქუჩის მხარეს. ევროპულ აბანოებში გასახდელი შიგნითაა. ამ აბანოში ორი მარმარილოს აუზია მოთავსებული. ეს აუზები დიდი ონკანების საშუალებით გამუდმებით აწვდის აუზს ცხელ წყალს. ბუნებრივი წყალი სხვა მხრიდან მოდის, ხოლო შემდეგ სხვა მიმართულებას იღებს. აქვე არის მოთავსებული ორი ტახტი, რომელიც მარმარილოსაგანაა გაკეთებული და დასაწოლადაა გაკეთებული. კედელზე რამდენიმე ონკანია, მათ შორის შხაპის პატარა მოძრავი ონკანიც. ამ ონკანს წურწურას ფორმა აქვს და სხვა ონკანების მსგავსად ისიც ნებისმიერად ცხელ წყალსაც უშვებს და ცივსაც. არის ერთი ონკანიც, რომლიდანაც მხოლოდ ცხელი წყალი მოდის. ამ წყალს, ისეთი ტემპერატურა აქვს, რომ სიმზურვალისაგან ოხშივარი ასდის. დანარჩენი ონკანებიდან წყალი შადრევანივით მოჩქევს.

აბანოს კედლებზე ბევრი სარკეებია ჩამოკიდებული; დიდი ფანჯრები აქვს. გასახდელში არის ელექტრონის ზარი მომსახურე პერსონალის გამოსაძახებლად. ორბელიანის აბანოს დირექციას თითოეული ნომრიდან საათში 2 თუმნამდე შემოსავალი აქვს.

ჯანმრთელობის ღაცვა და ვაჟინალობა ძ. თხილისში

ამ ქალაქში მსგავსად დანარჩენი ქალაქებისა სამოქალაქო ექიმები სამ სახეობად იყოფიან: სამხედრო, ჩვეულებრივი და სახალხო. ქალაქში ამ სამივე სახის მკურნალობა ტარდება. სოფლადაც აუცილებელია იგივე. არსებობს სამხედრო მკურნალობა. სამხედრო ექიმს,

გარდა ჯარისა და სამხედრო ჰოსპიტლისა, სხვაგან მუშაობის უფლება არა აქვს. აქ კი გარჩევა აღარაა ოფიცერია ავადმყოფი, თუ სხვა ჩინისა. ჯანმრთელობის დაცვის საქმეს გარდა მთავრობისა განაგებს სხვა დაწესებულებებიც; უშუალოდ მთავარი ექიმი, რომელსაც ჰყავს თავისი მოადგილე. ისინი გულმოდგინედ იცავენ პიგიენის წესებს ქალაქში. უნდა ვებრძოლოთ სიბინძურეს, როგორც ქუჩებში, ასევე ბინებში, ვინაიდან ესაა ავადმყოფობის გაჩენის ძირითადი მიზეზი. ყასბებმა არასოდეს არ უნდა შეინახონ ხორცი მეორე დღისთვის; ბაყლებმა ძველი ხილი არ უნდა მიჰყიდონ მოსახლეობას და ის გასაყიდი ხორცი, რომელზედაც არაა ექიმის ბეჭედი, უნდა აიკრძალოს. ერთი შემთხვევაც რომ იყოს ამ წესის დარღვევისა, სასტიკად უნდა დაისაჯოს დანაშაულის ჩამდენი.

წამლების გაყიდვა ორნაირად ხდება. არის რეცეპტებით გამოწერილი წამლები და ურეცეპტოდ გასაყიდი წამლები. რეცეპტებს ექიმები წერენ. ერთ აბ წამალსაც ვერ გასცემენ, თუ ექიმის გამოწერილი რეცეპტი არ წარუდგინენ. აფთიაქები საკმაოდ ლამაზად და სუფთად გამოიყურება. ყველა ამ ტიპის მაღაზიაში ძალიან ზაქმიანი, მცოდნე და ზრდილობიანი ხალხი მსახურობს. ერთი რეცეპტს იღებს, მეორე წამლის ფულს, მესამე წამლების გაცემაზე მუშაობს, სხვა კი რეგისტრაციაში ატარებს, გაყიდული წამლების ფულს ინახავს. უმეტესობა ამათთავან ქალებია. გარდა წამლებისა აფთიაქებში იყიდება სუნამო, ნელსაცხებლები და სპეციალური, არომატული საპნები.

რამდენიმე სამოქალაქო საავადმყოფოსა და სამხედრო ჰოსპიტლის გარდა, ამ ქალაქში არის კარგი ნაგებობები, გაშენებული ბაღები, ჯანმრთელობის სხვა დაწესებულებები; რამდენიმე მაღაზიაა, რომელიც ვაჭრობს ფიზიკის* ხელსაწყოებით და ქიმიური პრეპარატებით. სხვა მაღაზიებში იყიდება ელექტრომანქანების ნაწილები და სხვადასხვა კომპასები**, თერმომეტრი***, ბარომეტრი, მიკროსკოპი, საინჟინრო იარაღები, ტონოგრაფი და სხვა. ამათგან ზოგიერთი ელექტრული იყო. ფასი რუსული 200 მანეთია, რომელიც ახლანდელ ირანულ ფულზე უდრის 120 თუმანს. ეს მანქანა, რომელიც დაახლოებით 204 ვოლტ-

* ფიზიკა არის მეცნიერება, რომელიც შეისწავლის ფიზიკურ სხეულთა ძალებს. ეს მეცნიერება უძველესია. ბოლო ხანებში ძალზე გაფართოვდა მისი სფერო და დღეს იგი ყველა მეცნიერებაზე უფრო გამოყენებითია.

** კომპასი პოლუსებისა და მხარეების (მიმართულებების) მაჩვენებელია.

*** თერმომეტრი სიცივისა და სიცხის გასაზომი ხელსაწყოა. ირანში სიცხის გასაზომად არის გამოყენებული.

ტრო ნათურას საჭიროებს მუშაობს ორთქლის, ცხენის ანდა წყლის ძალით. სადაც არის გამდინარე წყალი ორთქლისა და ცხენის ძალა საჭირო აღარაა. ბევრი სრულყოფილი მანქანა იყიდება აქ. სხვა დანარჩენი მანქანები, როგორცაა მაგალითისათვის: გალანტერეის, სამკერვალო, სასარაჯე, ელექტრულია მეტწილად. თუ სათითაოდ განვიხილავთ ამ მონაცემებს უპირატესობა ზემოთჩამოთვლილ საგნებს უნდა მიენიჭოს.

ს ა ს ტ უ მ რ ო მ ბ ი

ქალაქ თბილისში დაახლოებით ასამდე სხვადასხვა სახელწოდების პოტელია*. ყველაზე უკეთესი სასტუმროა თბილისში „ლონდონი⁷⁴“, რომელიც მდებარეობს მდინარე ქურ-ის (მტკვრის) ნაპირზე. მის პირდაპირ მდებარეობს უკვე ხსენებული ბაღია. ამ სასტუმროს შენობა ძალზე მაღალია. მომსახურე პერსონალი ბევრ ენას (ორ-სამს ნაინც) ფლობს; სხვა სასტუმროებთან შედარებით აქ ადგილების ფასიც უფრო მაღალია და კვებაც დიდადაა განსხვავებული. მეორე სასტუმროს სახელად „კავკასია“⁷⁵ ჰქვია. იგი მდებარეობს დიდ ბულვარზე. „კავკასია“ თბილისის პირველ სასტუმროთაგანია, ამიტომ სხვა სასტუმროებთან შედარებით გარკვეული უპირატესობაც აქვს, თუმცადა „ლონდონი“ მარცხ პირველ ნომრადაა აღიარებული. „ლონდონში“ ადგილები არასოდეს არაა თავისუფალი. სასტუმროს ფანჯრები და აივნები გადის დიდ ბულვარზე. ერთი დიდი დარბაზი სასადილოდაა განკუთვნილი; მაგიდებზე დაწყობილია გაზეთები სხვადასხვა ენებზე; პიანინო და დანარჩენი ავეჯი ამ სალონში** შესანიშნავია. ზოგან ელექტრონათურებია ანთებული.

დარბაზის შუაგულში უზარმაზარი ქალია ჩამოკიდებული. დირექტორი და მომსახურე პერსონალი აქ ევროპელებია. „გრანდ ოტელ“^{76***} მდებარეობს „ლონდონის“ პირდაპირ. ძალიან კარგი და ლამაზი შენობაა ირანის სახელმწიფო საკონსულო. მისი საიმპერატორო აღმატებულების ევროპაში მესამე მოგზაურობიდან დაბრუნების შემდეგ მირზა რეზა ხანმა⁷⁷, დიდება მის სახელს, ქ. თბილისისა და კავკასიის გენერალურ კონსულად დანიშნა მუინ ალ უშურა. არცერთ ქალაქში არ სარგებლობს ირანის სახელმწიფო საკონსულო ისეთი პრივილეგიებით, როგორც ქალაქ თბილისში: სპეცილური შენობა აქვს განკუთვნილი, ბრწყინვალედ და დიდებულად მორთული ნივთებით და ავეჯით. ქვე-

* პოტელი — ფრანგულად სასტუმროს ეწოდება.

** სალონი დიდი დარბაზია სტუმრებისა და სხვა თავყრილობისათვის.

*** „გრანდ“ ფრანგულ ენაზე დიდს ნიშნავს.

შევრდომები ძალიან კმაყოფილები არიან; თვითონ კონსული დიდი პატივისცემით სარგებლობს ქალაქის მოსახლეობაში; რადგან განათლებული და ბევრის მნახველი ადამიანია. საკონსულო არის ქვეშევრდომების ცერემონიალური მიღებისა, პატივის აღმოჩენისა და დასვენების ადგილი. ირანის სახელმწიფო ქვეშევრდომთაგან პირველი ფენაა ვაჭრები, შემდეგ მოდის ხელოსნები, სხვა მუშაკები და დაქირავებული მუშა ხელი. ამათ გარდა არის ბევრი საეკვო პროფესიის ხალხი, ავანტურისტები და ქურდბაცაცები. ჯიბის ქურდებიც გროვდებიან ხოლმე აქ. ამ კატეგორიის ხალხის არსებობა ქალაქში ცუდი დროის ბრალია. მათი მომრავლების ძირითადი მიზეზი არის რუსეთის სახელმწიფო კანონების სიმსუბუქე. ამ კანონებით მუდმივი პატიმრობა ყველაზე დიდი სასჯელია. ასეთ ადამიანებს ამიტომ არასოდეს არა აქვთ ციხეში წასვლის შიში. ციხის სასჯელი ნაპეციალურად ხალხის აღსაზრდელად, გამოსასწორებლად და შემოღებული. ამგვარი დამნაშავეების დასჯა ჯობით და ფალაქით⁷⁸, დასჯის უსასტიკესი ფიზიკური ზომებით არა ხდება. ამდენად მშვიდად შეუძლიათ იყვნენ. სადაც დასჯის სასტიკი ზომებია შემოღებული, ბოროტმოქმედნი სამშობლოდან იხვეწებიან.

საზოგადოებრივი კლუბი

ეს კლუბი სპეციალურად წარჩინებულთათვის არის გახსნილი. თბილისში ორი კლუბია*: ერთი არის ოფიცრებისა, რუსი და ქართველი ვაჭრებისათვის, მეორე — სომეხი ვაჭრებისათვის. კლუბის შენობა შედგება რამდენიმე დიდი დარბაზისაგან. ერთი დარბაზი განკუთვნილია ვახშმისა და სხვა საჭიროებისათვის და სხვები — ბალის* ცეკვებისათვის და თეატრისათვის. აქვე აგროვებენ ყველა ენაზე მასალებს გაზეთებისათვის—სამეცნიერო ახალ ამბებს. სამხედრო იარაღებსა და სავაჭრო ქონებას სანიმუშოდ იცავენ ამ კლუბში. ინახება გარკვეული რაოდენობა ძველი და ახალი მხატვრების ნამუშევრებისა, წიგნები, ფაბრიკა-ქარხნების ნაწარმი, ლატარეის ბილეთები. მეორე კლუბში ყომარის სპეციალური სახეობებია მოდაში. პატივცემული და კეთილშობილი მანდილოსნები დროის უმეტეს ნაწილს კლუბში ატარებენ. ავანტურისტებს იქ შესვლა არ შეუძლიათ. აქ იმართება ბალ-მასკარადი — ბალი ცეკვას ნიშნავს, ხოლო მასკა — ნიღაბს, რომელ-

* კლუბი შეკრებილობისა და თავყრილობის ადგილია. ივულისხმება ძველი სათავად-აზნაურო კლუბი, რომელიც ახლანდელ ვრიბოფდოვის სახელობის თეატრში იყო მოთავსებული (შ. მ.).

* ბალის ცეკვა — სამეჭლისო ცეკვა.

საც ქალბატონები იკეთებენ სახეზე. სამეჯლისო ცეკვები, სპეციალური ცეკვებია, რომელზეც მანდილოსნები სხვა ტანსაცმელს იცვამენ, სახეზე ნიღაბს იფარებენ და ისე მიდიან მეჯლისზე.

კლუბის შენობა აღმართულია დიდ ბულვარზე⁷⁹. ერთმანეთის გვერდით მოთავსებული სამი დარბაზი აქვს. დარბაზები მთლიანად ძველი პროექტითაა ნაგები. ფანჯრები ერთფერო შუშისაა... ყველა დარბაზი სულ სარკისაა ირანულ ყაიდაზე. პირველი დარბაზი სუფრის გასაშლელად და დროსტარებისათვის არის განკუთვნილი. შუა დარბაზი სპეციალურად ცეკვებისათვის, გართობისა და საუბრისათვის არის განკუთვნილი. აქვეა ლამაზი ტელეფონი-ზარი. მუსიკოსთათვის სპეციალური ადგილი არის მიჩნეული. ყოველ ნახევარ საათში ორკესტრის ხელმძღვანელი დააჭერს ზარის ღილაკს ხელს და დასაჯრავად მიუწოდებს მათ. მუსიკოსები იწყებენ საცეკვაო მელოდიების შესრულებას. ერთი წყვილი, კაცი და ქალი, ხელიხელჩაკიდებული ცეკვავს. ნიღაბს იმიტომ იფარებენ რომ მეჯლისზე მონაწილე ქალბატონი ვერავინ იცნოს. ცეკვის დროს მიღებულია ზრდილობიანი შეკითხვები, გალანტურობა და მსუბუქი ფლირტი. მეჯლისზე დასწრების უფლება არა აქვს უპატივცემულო და უზრდელ ხალხს. სასტუმრო „ვერსალი“*, მოჯთაპედის ქუჩის დასაწყისშია, ზუსტად ვორონცოვის ძეგლის პირდაპირ ძველი ხიდი რომაა იქ; ორი წელია, რაც ამ ადგილას ყველაზე მაღალი სასტუმროს შენობა წამოიწყეს. შენობა სამსართულიანია და აქვს ერთი დიდი სალონი და 30 ნომერი. მე-17, მე-16 და მე-14 ნომრები დაკეტილი იყო. პირველ და მეორე ნომრებში იყვნენ ქართველი თავადები. მე-10—11 ნომრები დაკავებული ჰქონდათ რუსის გენერლებს, რომლებსაც ევალეობოდთ ყარსის ციხის გამაგრება; ამჟამად ამისთვის იყვნენ ჩამოსულნი თბილისში. დანარჩენი ნომრები იყო განკუთვნილი უცხო და მოგზაური სტუმრებისათვის. სასტუმროს მაცხოვრებელნი დროის უმეტესობას ამ სასტუმროს სალონში ცეკვას ანდომებენ. სასტუმროს მმართველი არის ვინმე მონირიანი, ირანული წარმოშობის სომეხი. ის გულმოდგინედ ადევნებს თვალყურს, რომ სტუმრებს კარგად მოემსახურონ და უზრუნველყოფს მათ ბინით. ამ სასტუმროში რამდენიმე დღე დავრჩი. სრულიად მოულოდნელად სამზარეულოდან ცეცხლი გაუჩნდა შენობას. ჩაინგრა მეორე სართულის კერი. ერთხანს საშინელი ცეცხლი მძვინვარებდა. სასტუმროს ბინადარი ნომრებიდან გამოვარდნენ და

* ვერსალი შენობის სახელია პარიზში, რომელსაც საფრანგეთის მეფეებმა ჩაუყარეს საფუძველი. ამჟამად ეს შენობა მუზეუმად არის გადაქცეული. სწორედ მასთანაა დაკავშირებული ამ სასტუმროს სახელიც.

მიიფანტ-მოიფანტნენ. ხალხი შეგროვდა შენობის წინ. ატყდა ერთი ჰაი-პუი და ალიაქოთი. ამასობაში დარეკეს ტელეფონით და ამის შესახებ აცნობეს ქალაქის პოლიციის სამმართველოს უფროსს. 5 წუთში გაჩნდა ცეცხლის ჩამქრობი რაზმი. ათი წუთის განმავლობაში მეხანძრეებმა ჩააქრეს ცეცხლი. მეხანძრეთა რაზმი დაახლოებით ასი კაცისაგან შედგებოდა. ორი ცხენოსანი უძღვოდა წინ ამ რაზმს, უკან ორი მეხანძრე იყვებოდა საყვირს; ყველა ეტლი, ფაეტონი და ტრამვაი გაჩერდა. ამათი გავლის შემდეგ ისევ ამოძრავდა ტრანსპორტი. ცეცხლსაჭირობი საშუალებები იყო: ბალისტა, მილები, წყლის ბალისტა და კიბე. კიბეები იმისათვის მოიტანეს, რომ თუ ვინცობაა მისასვლელი გზა და საფეხურები დამწვარი იქნებოდა. მცხოვრებლები კიბის საშუალებით გამოეყვანათ შენობიდან. მეხანძრეთა რაზმის ჩაკმულობა ასეთია: სპილენძის მუზარადი, ჯუბა, შარვალი, ჩექმა და ნაბდის ხელთათმანი; გვერდზე პატარა ნაჯახი აქვთ ჩამოკიდებული და ხელში რკინის ნაჯახი უჭირავთ. ხანძრის ჩაქრობის დროს სწრაფი რეაქცია და ისეთი მოხერხებულობა აჩვენეს, რომ შეუძლებელია ამის კალმით აღწერა. დაახლოებით ათი თაბი დაზიანდა. უმეტესობა სასტუმროს მცხოვრებელთაგან გაიფანტა. იმ დამეს სასტუმროში ჩემს და კიდევ ორი-სამი კაცის გარდა არავინ დარჩა. პოლიციის სამმართველოს უფროსმა სასტუმროს დირექციას დაახლოებით ორიათასი თუმნის ზარალი დაუმატა. ხსენებული ზარალი, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ამ ხანძრის დროს ასურანსის* კომპანიამ იღო თავს. ზარალი კიდევ იმითაც გაიზარდა, რომ ამ შემთხვევის გამო სასტუმროს მცხოვრებელთაგან ბევრი გაიქცა.

რკინიგზის ხაზი ბათუმიდან ბაქომდე

ეს რკინიგზის ხაზი ფოთის ნავსადგურიდან იწყება, გაივლის ქუთაისის და ჩადის თბილისში. რუსეთმა ბათუმი რომ შეიერთა მთავრობამ რკინიგზის ხაზი გაიყვანა ბაქომდე⁸⁰. როცა ბოლო ხაზი ბაქომდე მივიდა ნავთის გადაზიდვის დროს სარგებელი საგრძნობლად განსხვავებული აჩვენა. ეს გზა ჰაჯი თარხანის ზღვის⁸¹ საშუალებით თურქესტანის რკინიგზას უერთდება და ირანის საქონელს აქედან გზავნის რეშტისაკენ. ყველა ის კომპანია, რომელიც სარგებლობს ამ გზით

* ასურანსი ანუ კონსტიტუციონალური კომპანია; ირანს გარდა ამ ტიპის კომპანიები ბევრს ქვეყანაშია გავრცელებული. ყველას შეუძლია სახლი, ქონება, თავისი ნავაჭრი ჩააბაროს ასურანსის კომპანიას და უბედური შემთხვევის დროს არ დაზარალდება.

ახლა ეკუთვნის რუსეთის სახელმწიფოს. მას შემდეგ, რაც იგი რუსეთის კუთვნილება გახდა ქირის თანხა ძალიან გაიზარდა. ამ წელს რუსეთმა აქედან ყარსამდე და ყარსიდან ერევნამდე გაიყვანა ახალი სარკინიგზო ხაზი. ამ გზის ნახევარი ერთ წელიწადში სულ დამთავრდა. დამთავრების შემდეგ ირანელი მგზავრები დამშვიდებულნი იმგზავრებენ. ფოსტას აღარ გაუჭირდება ერევნიდან აღსტაფამდე ხალხის გამგზავრება. განსაკუთრებით ზამთარში ჭირდა. ბურანსა და თოვლში მგზავრებისათვის გზა დილიჯანიდან ერევნამდე იწმინდებოდა ზოლმე. ძირითადი მიზანი ამ გზის გაყვანის დროს სარგებელზე ზრუნვა არ იყო. თავი და თავი ლაშქრის გასვლის გაადვილება იყო. ამ რკინიგზით ჭარი საათში 7 ფარსანგს გაივლის; ვაგონები სამ წყებად არის დაყოფილი და ყოველ კუბეში 4 ადამიანი ეტევა. პირველი ნომერი განკუთვნილია საპატივცემულო ხალხისათვის. ბოლო ნომრები საერთოდ დაკეტილია იმიტომ, რომ აქ ლოკომოტივის* გამოსვლის დროს ისინი ადგილზე უნდა დარჩნენ.

ამის შემდეგ არის მეორე და მესამე ნომერი. ლეიბები და ბალიშები პირველ ნომერში ხავერდისა არის და დანარჩენი მოწყობილობაც ძალზე სრულყოფილია. მეორე ნომერში მთლიანად მაუდისაა, მესამეში ხის საჯდომი ტახტებია. ბათუმიდან ყოველდღე მოდის ერთი შემადგენლობა, ხოლო მეორე კი ბაქოდან მოეშურება.

ეს ორი მატარებელი შუა გზაზე ხედება ერთმანეთს. მგზავრები, რომლებიც ფოსტის მატარებლით მგზავრობენ, არასოდეს არ ფერხდებიან. გზაში.

საბარგო ვაგონების წყება მუდმივად გზაზეა ჩამომდგარი. ნაკლებად ჩქარობენ და თითქმის სულ გაჩერებული არიან. ნავთის გადასაზიდად სპეციალური რკინის ჭერჭელია, რომელსაც მოძრავი ბორბლები აქვს. ეს ვაგონები სხვა ვაგონებთან შედარებით გაცილებით უფრო მძიმეა — დაახლოებით 50 ცისტერნაა ერთ შემადგენლობაში. ამათგან ერთია ლოკომოტივი, რომელიც ამოძრავებს მთელ შემადგენლობას. ჩვეულებრივი მატარებელი შედგება 12 ვაგონისაგან და ერთი სპეციალური ვაგონისაგან — პატიმრებისათვის. სადაც ყველა კუბე ამოხურულია. კუბეები შავია და რკინის ფანჯრები აქვს. ორივე მხარეს დვას დარაჯი. სულ ბოლოს კი მიბმულია მთავრობის ვაგონი.

ამ მიმართულების რკინისგზის ხაზზეა ქალაქები: ფოთი, ქუთაისი, ბათუმი, თბილისი, აღსტაფა, განჯა და ბაქო.

სომხეთის მოსახლეობა უკანასკნელი სტატისტიკის მიხედვით 5

* ლოკომოტივი არის მანქანა, რომელიც მოძრაობს ორთქლის მეშვეობით.

ქარვარია. მთელ მსოფლიოში დაახლოებით ორ მილიონამდე სომეხია. ერთი ქარვარია ოსმალეთში, ამდენივე ირანში, მილიონ 50 ათასი რუსეთში და ერთი ქარვარი მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყანაშია გაბნეული: ბევრი მათგანი შორეულ ადგილებშიც ცხოვრობს, როგორცაა მადაგასკარი, ავსტრალია და მისთანანი. მას შემდეგ, რაც შეწყდა სომეხთა სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობა, ისინი მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეში გაიფანტნენ. თანახმად მათი ისტორიისა სომხეთის სახელმწიფოს დასაბამი იყო 2707 წელი ჩვენს წელთაღრიცხვამდე. სომხები ადამის შთამომავალთაგანნი, ნოეს შვილები არიან. ამის გამო „არმენი“ დაარქვეს, თუმცა თავის თავს „ჰაიეს“—უწოდებენ. ჰაიე — სომეხთა პირველი მეფის სახელია, რომლის დროსაც შეიქმნა დამოუკიდებელი სომხეთი — ერზერუმი, რუმი, ვანი და ერევანი. სომხეთი ბევრჯერ განიცდიდა შევიწროებას მეზობელი ქვეყნებისაგან, მაგრამ მაინც ინარჩუნებდა ხოლმე დამოუკიდებლობას. მისი ტერიტორია ზემოთ ჩამოთვლილი ქვეყნებიდან შედგებოდა. ჩვენი წელთაღრიცხვით 75 წელს სომხეთი დაიპყრო ირანმა. 428 წელს ირანი კვლავ იპყრობს სომხეთს⁸² და კვლავ ირანის ბატონობა იწყება. იმ უძლურების გამო, რომელიც სასანელთა მეფობის პერიოდში სუფევდა ირანში სასანიდებმა ორჯერ დადეს ზავი სომხეთთან.

არაბთა ბატონობის ხანაში მეორე ხალიფას შემოსევის დროს არაბებმა დაანგრეს სომხეთი. შემდეგ სომხები ისევ გაიმართნენ წელში. 1385 წელს ჩვენი წელთაღრიცხვით (პიჯრის 792 წელს უდრის) ოსმალებმა დაიპყრეს სომხეთი და გარდა ამისა მისი მოსაზღვრე ირანიც. ლეონმა, სომეხთა უკანასკნელმა მეფემ, დახმარების სათხოვნელად, ევროპაში იმოგზაურა, ჩავიდა პარიზში, მაგრამ ამ დროს ევროპაში დიდი არეულობა და მღელვარება სუფევდა და ლეონმა ვერავითარი დახმარება ვერ მიიღო მათგან. ლეონი თავის ქვეყანაში უკან დაბრუნების ნებას ითხოვდა, მიიღო და სწორედ ამ დროს გარდაიცვალა პარიზში. რუსეთ-ოსმალეთის ბრძოლის შემდეგ, რუმინეთის, სერბიისა, ბოლგარეთის* და ყარაბაღის** სამეფოების ოსმალეთის სახელმწიფოდან გამოყოფის შემდეგ სომხეთმა კვლავ დაისახა მიზნად ძველი სახელმწიფოებრიობის აღდგენა. ამ ბრძოლაში მათ თავისი ქვეყნის პროგრესისათვის დიდი დაინტერესება და სიმამაცე გამოიჩინეს. დღეს დიდ

* ბოლგარეთი არის სამეფო, რომელიც ბერლინის კონგრესის შემდეგ გამოეყო ოსმალეთს. მოსახლეობის რაოდენობა 5 მილიონია. დედაქალაქია სოფია.

**ყარაბაღი პროვინციაა (სპეციალური ოლქია), რომელიც გამოეყო ოსმალეთს, თურქეთის ევროპული ნაწილის აღმოსავლეთით მდებარეობს. მოსახლეობის რაოდენობა უდრის 250 ათას კაცს.

წარმატებებს მიაღწია სომხეთმა მეცნიერების, მწერლობის და თავისი ქვეყნის ენისა და ისტორიის შესწავლის საქმეში. ყოველ ქალაქში გახსნილია ბავშვებისათვის სპეციალური სკოლები, რომლებიც სრულწესრიგშია მოყვანილი და რეგულარულია. სკოლებში ასწავლიან თითქმის ყველა მეცნიერებას. ახალგაზრდობას სკოლიდანვე უწერავენ სამშობლოს სიყვარულს. ამჟამად არც ერთი სომეხი არაა ისეთი ამ მისწრაფებებისა და მიზნების მონაწილე და თანაზიარი რომ არ იყოს. სომეხთა პოლიტიკური ცენტრი ძირითადად ორ ადგილას არის კონცენტრირებული. ერთია უჩ-ქალისია^{83*} და მეორე საბორტო ქალაქი — მარსელი. მართალია კიდევ ამერიკასა და ლონდონშიც აქვთ პოლიტიკური საზოგადოებები, მაგრამ ძირითადი საყრდენი მაინც ეს ორია. ზოგიერთი მიზნისათვის წინასწარი გეგმა აქვთ შემუშავებული. მათი უკანასკნელი სურვილი და მისწრაფებაა აიძულონ უცხო სახელმწიფოები, რომ სომხეთიც ისეთივე დამოუკიდებელი გახდეს, როგორც სხვა დანარჩენი ქვეყნებია. ამისათვის გარკვეული ნაბიჯები გადადგეს კიდევ. ოსმალეთი დასაწყისში იძულებული იყო სასტიკი ზომები მიეღო იმ სომეხი მოსახლეობის წინააღმდეგ, რომელიც მათ ტერიტორიაზე ცხოვრობდა; ბოლოს ეს ზომები განახორციელეს კიდევ. ამის შედეგი იყო მათი მოწყვეტა უცხო სახელმწიფოთაგან. სამშობლოს

* უჩ-ქალისია (ენშიაძინი). მშვიდობა მისდა, დასახლებული ადგილია; სომხეთის სასულიერო პირთა ცენტრია; აქ იყო თავმოყრილი სომეხთა დიდ სასულიერო პირთა საბრძანებელი და ისინი რწმენის საქმეებს განაგებდნენ და მართავდნენ. სხვა ქალაქების თანამდებობის სასულიერო პირნი, რომლებიც იყვნენ რქ სხვადასხვა სასულიერო თანამდებობებზე, ქრისტიანი ბერები, ენშიაძინთან იყვნენ დაკავშირებული. აქ გაშენებულია ბევრი მაღალი და დიდებული ეკლესია; შესანიშნავ მუზეუმს ჩაეყარა საფუძველი. არაბთა და მონღოლთა მიერ გაძარცვის შემდეგ ძველი ნივთები გაიფანტა. აშენდა ნაციონალურ სასულიერო პირთა სახელობის ბიბლიოთეკა. ამ სასწავლებელში ისწავლებოდა თითქმის ყველა მეცნიერება. წიგნის თაროები ბევრი იყო ამ ბიბლიოთეკაში — ძველი წიგნებისაც და ახლებისაც. წინამძღვარნი ეკლესიის ნება-სურვილით ინიშნებიან, სიკვდილს შემთხვევაში იქვე იმარხებიან. მეთოდი მათი დანიშვნისა არა ჰკავს იესოს მიმდევართა სხვა შტოს, რომელსაც შეუძლია თავისი სურვილით დანიშნოს მოადგილე, თავისი ნაცვალნი. სიკვდილის შემთხვევაში აცნობებდნენ მთელ ერს; ყოველი მხრიდან მოდიოდნენ დასატირებლად ენშიაძინში. იქ დიდი თავყრილობა იყო. ამ ყრილობაზე ორ კაცს გამოჰყოფდნენ თავაკცებად (მოადგილეებად). ესენი იღებდნენ რუსეთის იმპერატორის დიპლომს. ეს მოადგილე მიდის იმ ადგილას, რომელსად ეწოდება ვალარსაპეტი; ვალარსაპეტი ძველად სომხეთის ცნობილი ქალაქი იყო. იგი დააარსა აშკანიანთა მეფის მითრიდატის ძმამ — ვალარსმა. ვალარსა სომხეთის მეფის მითრიდატის ვაჟი იყო. ვალარსაქაბადი ეწოდება სოფელს, რომელიც უჩ-ქალაქის ახლოს მდებარეობს. სომხურად ვალარსაპატ და ვალარსაქაბად წარმოითქმის ვალარსა ბადად. სიტყვის ეტიმოლოგიაა — ვალარსაპატ.

მოყვარული სომხები გაერთიანდნენ და ერთად იბრძოდნენ მათ წინააღმდეგ. ემიგრანტს ისინი ფიდაის ეტყვიან — იდეისათვის მებრძოლს, პატრიოტს. ფიდაელთა ძირითადი განშტოება თავმოყრილია რუსეთში. ირანშიც მოიძებნება ნაწილი, ოსმალეთში კი განუწყვეტლივ ხდებოდა სომეხთა ემიგრაცია. ოსმალები უსისინებდნენ კიდევ მათ, იარაღსა და საჭურველს აძლევდნენ. ოსმალთა კანონი მათ სასტიკად სჯიდა. ერთხანს ემიგრანტთა უმრავლესობა ოსმალეთის პოლიციის ხელში აღმოჩნდა; ნაწილი გაიქცა. შარშან ბევრი გამოაშკარავეს და უკიდურესი ზომები მიიღეს მათ წინააღმდეგ. თითოეულმა მასგანმა დიდი დანაკლისი ხახა. ოსმალები მათ სასტიკად ექცეოდნენ, ბევრი დაარბიეს, ბევრი მოკლეს კიდევ. სომხურმა გაზეთმა მრავალჯის გამოაქვეყნა ეს ცნობები, მაგრამ ამას შედეგი არ მოჰყოლია. სასტიკი რეპრესიები ისევ გრძელდება.

უმეტესობა ჩიოდა მთავართან. გაზეთი „მშაკი“⁸⁴ წერდა: „ვიმედოვნებთ, რომ ამ ადამიანების მეშვეობით ერის საქმე სულ წინ წავა. ახლა მთავარი ისაა, რომ შევიარაღდეთ, მოთმინებთ და ერთსულოვნად ვიომოთ ერთი მიზნისათვის“. მთავარ იმედს ფიდაელთა მეთაურებზე ამყარებდნენ. ეს ხალხი სხვადასხვა პუნქტებში არალეგარულად მუშაობდა, მაგრამ მრავალრიცხოვანი უწყებების მეშვეობით მაინც აღმოაჩინეს. ფარდაზე დაქარგული იყო მათი სახელმწიფო ნიშანი: ორი ლომის სურათი, რომელიც ორი სომეხი ოსტატის ნახელავია. ოსმალეთს გარდა ოფიციალური გაზეთი თითქმის ყველა ქალაქში აქვთ. თბილისში სომხურ ენაზე ორი გაზეთი გამოდის, მათგან ყველაზე ცნობილია გაზეთი „მშაკი“, რომელიც უკვე 22 წელია არსებობს. არალეგალური სომხური გაზეთი გამოდის მარსელში*. სამეცნიერო წერილების უმრავლესობა, რომლებიც ევროპულ ყურნალ-გაზეთებში ქვეყნდება ითარგმნება სომხურად. განსაკუთრებით ამახვილებენ ყურადღებას უპირველესად შეიარაღება-მომარაგების საკითხებზე. თუმცაღა მე სომხური განათლება არა მაქვს, მაგრამ ზოგი რამ მათი ისტორიიდან წამიკითხავს. საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ისტორიულ საკითხებში სომხებს ახასიათებს უკიდურესი ტენდენციურობა, იმ ზომამდე, რომ იმასაც ამტკიცებენ ნოე სომხურ ენაზე მეტყველებდაო. სომხეთი უძველესი ქვეყანა იყო და სხვა ქვეყნების უმრავლესობა ხშირად მათ მოხარკეებად ითვლებოდა. ნუმისმატურ კატალოგში მე მინახავს ერთი მონეტა, რომელსაც ერთ მხარეს ჰქონდა სომხური წარწერა, ხოლო მეორეზე —

*მარსელი არის საფრანგეთის ცნობილი საპორტო ქალაქი, რომელიც მდებარეობს თეთრი ზღვის პირას.

სპარსული. სპარსული წარწერა გვამცნობდა ქაიხოსრო იბნ ქეიქაუს-ის⁸⁶ სახელს. ეს წიგნი მოგვითხრობდა იმ დროის რამდენიმე ქალაქის შესახებ, რომელთაც ერთდროულად ირანიც განაგებდა და სომხეთიც. სწორედ ამის გამო იყო გამოხატული მონეტების ეს წყება. მე ამ საინტერესო ამბავზე იმიტომ შევაჩერე ჩემი ყურადღება, რომ ფეოდალთა და სხვა წარჩინებულ ხალხთა ისტორია ხშირად იხსენიებს ქაიხოსროს სახელს. ეს თანამედროვე წარწერა იმ დროისათვის დამახასიათებელი წარწერა არაა. მაშინ გავრცელებული იყო ლურსმული დამწერლობა; რომელიც ახლა ძირითადად მოკრილ ფულზე, ვერცხლით ნაჭედ ნივთებზე და ტვიფრულ ხეზე გვხვდება. ცხადია, განსაკუთრებით საინტერესოა ის მონეტა რომელიც, ჩემი აზრით, ისპაჰანში უნდა იყოს აღმოჩენილი. ეს ფული და სხვა ძვირფასი ნივთები განკუთვნილი იყო გასაყიდად; შესაძლოა სომხეთიდან ისპაანის ჯულფაში მოხვდა და აქედან ამ წიგნის ავტორს ჩაუვარდა ხელთ. ხოლო მათი მეფის შესახებ რაც ისტორიიდან არის ცნობილი ამ საკითხთან დაკავშირებით, ზუსტად ის არის გადმოცემული.

აშქანელი მეფეები არშაკუნიანთა⁸⁷ დინასტიას ეკუთვნოდნენ. ეს დინასტია განაგებდა სომხეთს. მათი სახელმწიფოს პირველი მმართველები სწორედ აშქანიანები იყვნენ. სალაპარაკო ენა იყო ზენდი⁸⁸. ამ თავდაპირველმა ენამ, რომელზედაც ნოე ლაპარაკობდა, მიაღწია სომხეთს. ამბობენ, ნოეს კიდობანი არარატის მთაზე დაევანაო, ხოლო შემდეგ ნახიჩევანს მიაღწია და იქ შეჩერდაო. ნახიჩევანი სომხურად მოლაპარაკე პირველი ქალაქია. მსოფლიო ისტორიის მიხედვით ეს ამბავი საყოველთაოდ ცნობილი შეცდომაა.

ნოე ჯუდის⁸⁹ მთაზე დაეშვა, შემდეგ დასავლეთით გადაიწია, დაარსა პირველი დასახლება; სახელად ნახიჩევანი (ზენდურადაც ასევეა). კავკასიის ქალაქების უმრავლესობაში ამ სიტყვის მეორე ნაწილი ხშირად გვხვდება. მაგალითად: ნახიჩევანი, ერევანი, შირვანი; ვანი ზენდურად მსგავსს, დარს ნიშნავს. შეიძლება მემატიაზე ხსენებულ ენას (ზენდურს) ვარაუდობდა, ის ხომ განსაკუთრებით კარგად იცოდნენ.

მათი ძველი წარწერები უძველესი ლურსმული დამწერლობისაა. ის დამწერლობა კი, რომელიც ახლაა ხმარებაში, იმათ არა ჰგავს, ვსწინამდებარე. შეიმუშავეს.

იმ დღეებში, მე რომ თბილისში ვიყავი, დედაქალაქში მეფის ნაცვალის⁹⁰ ჩამოვიდა ძველის გასაცლილებლად⁹¹ და ახალი იმპერატორის მისასალმებლად⁹². მაგრამ ფარული მიზანი ამ მოგზაურობისა დახმარების თხოვნა იყო, ოფიციალური საბაბი კი ახალი იმპერატორის

მისალმება და, წესისამებრ, ადრესის წაკითხვა. ბერლინის ხელშეკრულების შესაბამისად 61-ე პარაგრაფის მიხედვით, რომელიც სომხეთის საქმეების მოწესრიგებას ეხება და ამ საკითხის მოსაგვარებლად რეფორმების ჩატარებასა და მშვიდობის დაცვას, მათ ეკისრებათ უშიშროების უზრუნველყოფა და ძარცვისაგან ხალხის დაზღვევა. ეს პუნქტები უნდა განხორციელდეს პრაქტიკულად, სიტყვით და არა საქმით. ამბობენ, რომ ხსენებულ ქვეყანაში გაიგზავნა ასიათასი კაცი სომხეთა გასაყლელად, ნაცვლად მათი გაყლეტისა არეულობის მოთავე სომხებიც კი გაათავისუფლეს და არავინ არ მოუკლავთ.

მეფის ნაცვალი თავის რეზიდენციაში იმყოფებოდა და ჩვენი შენობის წინ აივანზე იყო გამოსული. მეფის ამაღამ ხალხის წინ ჩაიარა. ადგილობრივი მთავრობიდან არავინ დასწრებია ამ ცერემონიას. მხოლოდ სომეხი მოსახლეობა შეხვდა იმპერატორს დიდი პატივითა და სიყვარულით. იმპერატორის ჩამოსვლის ამბავი მთელი საზოგადოების ყურადღების ცენტრში იყო. უამრავი ხალხი გამოეფინა ქუჩებში. მეფე დაახლოებით 70 წლისაა, კკვიანი და გონიერი სახე აქვს. იმპერატორის უკან იდგა ორი კაცი, შათერი (მეფის ამაღის სავალდებულო წევრი მისი მოგზაურობის დროს) გახევებული სახეებით. იმ დამეს სომხურ ეკლესიებში საგანგებოდ დაანთეს ჩირაღდნები, იყო დიდი ილუმინაციებიც. განსვენებული იმპერატორის, დიდი მთავრის⁹³ კავკასიაში მმართველობის პერიოდი ძალზე საამო და ტკბილად მოსაგონარი დარჩა სომხებისათვის. ამბობენ, რომ იგი დაჰპირდა მათ იმგვარივე ტიპის სამეფოს შექმნას, როგორცაა ბულგარეთი ანდა ფრანგული სამეფოს სავგარეულოები: „თქვენი მმართველობა სომხეთში იქნება და საფრანგეთსაც გაჩვენებთ“-ო თქვა მან. ამ დაპირების თანახმად დიდმა მთავარმა სომხეთი გამოჰყო კავკასიიდან. თუმცაღა ამით სომხების მდგომარეობა უკეთესი არ გამხდარა. სომხების პრობლემა მე ზედმიწევნით გამოვიკვლიე და რამდენადაც მე ვიცი სომხეთმა თავისუფლება მაინც ვერ მოიპოვა.

თბილისი ქართულ ენაზე ნიშნავს თბილ წყალს. ეს ზახელი ქალაქს აქ არსებული ბუნებრივი ცხელი წყლების გამო უწოდეს. ცნობილია, რომ წინათ თბილისი იყო საქართველოს მეფეთა რეზიდენცია — სატახტო ქალაქი. დაარსებულია იგი 356 წელს ჩვენი წელთაღრიცხვით. 650 წელს საქართველოს დედაქალაქი ბიზანტიელებმა დაიპყრეს. შემდეგ გურჯისტანი ისევე, როგორც აზიის სხვა ქვეყნები არაბთა მფლობელობაში აღმოჩნდა; მერე იგი ჩინგიზ-ხანის დროს მონღოლებმა დაიპყრეს. ქართველებმა შემდეგ თანდათან დაიბრუნეს დამოუკიდებლობა. ბოლოს იგი ირანმა და ბიზანტიამ გაინაწილა ერთმანეთში. 1783

წელს ჩვენი წელთაღრიცხვით, რომელიც ჰიჯრის 1200 წელს შეესაბამება, ერეკლე II დადო ხელშეკრულება⁹⁴ რუსეთთან, რომლის თანახმადაც რუსეთს ევალებოდა საქართველოს პროტექტორატი. ერეკლე რუსეთისაგან დახმარებას, ჯარს, თხოულობდა; მოგვიანებით რუსეთმა გამოგზავნა კიდევ დასახმარებლად ჯარი. [სპარსელებმა] დაახლოებით 15 ათასი კაცი და ქალი წაასხეს ტყვედ ირანში. გიორგი მე-13 ამ ბრძოლის შემდეგ მთელი სამეფო რუსეთს ჩააბარა.

მონღოლების შემოსევამდე თბილისი ძალზე მჭიდროდ დასახლებული ქალაქი იყო. ქალაქში ყველა ხელობა იყო განვითარებული. ქალაქი გაშენებულია მთებს შორის; დასავლეთიდან მოედინება მდინარე. სიძველის კვალი ატყვია ძველ ციხე-სიმაგრეებს, რომლებიც მთის კალთებზე მდებარეობს. ერთი მთის ძირას⁹⁵ ეკლესიაა გაშენებული. იქვეა საფლავი ცნობილი შეიხ სენანის⁹⁶. ეს საფლავი მუსლიმანთათვის და ქრისტიანთათვის ზიარების ადგილია. შეიხ სენანის საფლავს ახლაც პატივს სცემს ხალხი და წმინდა ადგილად რაცნს მას. არის აქვე მეჩეთი, რომელიც შაჰ-აბასს აუშენებია. საშენი მასალა მდინარის პირიდან ამოუტანინებია შაჰს. მდინარეზე ჯერ ერთი ხიდი იყო⁹⁷, ახლა 4-ია, და ისიც რკინის; მდინარეზე რომ იყო გადებული, ის შეუკეთებია.

თბილისში რუსეთიდან ჩამოვიდა გენერალი ერმოლოვი⁹⁸, რომელიც მეფის ნაცვალი იყო საქართველოში. თბილისს საფუძველი ჩვენს წელთაღრიცხვამდე ჩაეყარა .1184—1212 წლებში თბილისი ძალზე ცნობილი და მჭიდროდ დასახლებული ქალაქი იყო. თბილისამდე ქართველ მეფეთა რეზიდენცია იყო ქ. ქუთაისი. თბილისი ჰავის მხრივ თბილი ქვეყანაა, თუმცაღა თბილი ქვეყნების კულტურები აქ არა ხარობს. ზაფხული თბილი ჰავის შესაბამისად ძალიან ცხელია, ზამთარი კი ძალიან კარგი და სასიამოვნო. ხალხი ზამთარში საამურად და მხიარულად ატარებს დროს. ქართველი ხალხი, საზოგადოდ, მშვიდობის მოყვარეობითა და სიმამაცით არის განთქმული. საყოველთაოდაა ცნობილი, რომ თათრებთან და სპარსელებთან წარმოებულ ბრძოლებში დიდ გამირობასა და ვაჟკაცობას იჩენდნენ; რუსეთ-ოსმალეთის ომში გამარჯვება ქართველმა მხედრებმა მოიპოვეს, უმეტესი მათგანი მოხალისედაც კი წავიდა ომში. ახლანდელი თავადები სულ შეიარაღებული არიან, (ქამარ-ხანჯლიანი კბები აცვიათ), ტკბებიან ცხოვრებით და დროს თავის გემოზე ატარებენ; დაუფიქრებლად ფანტავენ ქონებას და არცა დარდობენ ამაზე; არ ეშინიათ მისი დაკარგვისა. რასაც ქართველები ფანტავენ. იმას სომხები იძენენ.

ქართველები კულტურულ ცხოვრებაშიც იჩენენ ინიციატივას, ავროვებენ მასალებს ლექსიკონისათვის, ქართველდ ერის ისტორიისათვ-

ის; აარსებენ გაზეთებს ქართულ ენაზე. დიდ გავლენას ახდენს მათზე სომხების მანერა, მათი დღევანდელი ცხოვრების ყოფითი ამბები, მათი მისწრაფებები, ჩვევები და ადათები. ქართველებში გზას იკაფავს აგრეთვე რუსეთის ყოფაც, მაგრამ ძირითადი მათთვის მაინც არის ძველი ტრადიციული ყოფა, საკუთარი წესი ცხოვრებისა, რომელიც ახლაც არ ვაუგდიათ ხელიდან. ჩაცმულობა ძველი აქვთ, ქალებიც კი ტრადიციულ სამოსს ატარებენ. ამიტომ სადაც არ უნდა წავიდნენ ისინი, ყველა გამოარჩევს ქართველს. ერთ ქართველს რომ გადაუღოთ ფოტოსურათი, ამით მთელ ქართველობაზე შეიძლება შეექმნას კაცს წარმოდგენა, მთელი ერის სურათი დაიხატება. უნდა მოგახსენოთ, რომ ისპაანთან ერთი სოფელია, სადაც მთლიანად ქართველები⁹⁹ ცხოვრობენ. მათ ახლა სრულიად დავიწყებული აქვთ საკუთარი ენა. ახსოვთ ის, რომ საქართველოდან არიან გადმოხვეწილნი. კვლავ ფიქრობენ, რომ მათ მდგომარეობას სპეციალური უწყებები გამოიკვლევვენ. ამ ქართველთა ტომიდან ბევრია ჩაბმული სახელმწიფოებრივ საქმიანობაში. თვითონ გუბერნატორიც ამ ქართველთა ტომისაა. რუსის ჯარში ბევრი ცნობილი ქართველი გენერალია.

ამჟამად თბილისში სხვადასხვა ტიპის ხალხი ცხოვრობს. წმინდა ქართული ქალაქი ქუთაისია, რომლის ძირითადი მცხოვრებნი ქართველები არიან. ქუთაისი ძალიან კარგი ქალაქია. წინათ ეს იყო ქართველთა სახელმწიფო ცენტრი. ფოთი, ბათუმი, არტაანი, ყარსი ქართული მსხვილი ქალაქებია..

ნათლისღება თბილისში ტარდება, როგორც ქრისტიანული რელიგიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დღესასწაული. ორთაღოქსალური შტო, რომელიც ფაქტიურად რუსეთის ოფიციალური რელიგია არის, დიდის ზეიმით იხდის რუსეთის ყველა ქალაქში ამ რელიგიურ დღესასწაულს რელიგიური წესებისა და ადათების დაცვით. ამ დღეს ყველა მონაწილე თავს იყრის თბილისში. ეს ზეიმი დაახლოებით რამდენიმე დღეს გრძელდება თავისი ცერემონიალით. ნათლისღების ადგილს რთავენ და ალამაზებენ. მდინარის პირას ბევრ ლამაზ, ხისგან ნაკეთებ ოთახს გაამზადებენ; ამავე მხარენ მორთულია ხეივანი, რომელიც მთელ სიგრძეზე დროშებით არის გაწყობილი ხიდის თავიდან ბოლომდე. ხიდის ბოლოს ხის დარბაზი მორთულია სხვადასხვა ფერის როგორც სახელმწიფო, ისე საეკლესიო დროშებით. დანიშნულ დღეს თითქმის მთელი საქართველოს მოსახლეობა გამოდის ქუჩებში. იმდენი ხალხი იყრის თავს, რომ მოძრაობა შეუძლებელი ხდება. საცხოვრებელი ბინებიდან ნათლისღების ადგილი არა ჩანს და უმეტესი ნაწილი მოსახლეობისა აივანზე გადის. პოლიციის სამმართველო კი კრძალავს

აივანზე გასვლას, რადგან სანახაობის მსურველები სხდებიან იქ. ვინაიდან ბევრი ხალხის დაჯდომამ შეიძლება გამოიწვიოს აივნების გადატვირთვა, მათი ჩატეხვა და ხალხის დაზიანება, ამიტომ აკრძალულია ზათზე გასვლა. იმ აივნებზე კი, რომლებიც ინჟინრებმა დაათვალიერეს და საშიშროებას აღარ წარმოადგენს ამ მხრივ (საექვო აივნები გაამაგრეს კიდევ) გასვლა ნებადართულია.

დიდის გასაჭირით გამოვედი ბინიდან და გავეშურე მდინარის პირას და დავინახე, რომ ხიდზე, ქუჩის ორივე მხარეს, შენობები და შენობის სახურავები ხალხით იყო გაქვედილი. უმრავლესობა იყო საპატრო, სოლიდური ხალხი—ბატონები და ქალბატონები. ვინც ამ უბნის მცხოვრებნი არ იყვნენ ისინი ისხდნენ ეტლებში, რომლებიც ამ ადგილის პირდაპირ იდგა და შიგნიდან უმზერდნენ ამ სანახაობას. ამასობაში გაისმა მუსიკის და საყვირის ხმა. ჯარის დაახლოებით 15 პოლკი გვეშურა ეკლესიისაკენ ჯვრის წამოსაღებად ბაირალბითა და სხვა საომარი საჭურველით აღჭურვილი. შუადღე იქნებოდა ჯვარი რომ წამოსვენეს მდინარისაკენ: წინ მოდიოდა კაზაკთა ცხენოსანი რაზმი, უანდარმთა ჯგუფი, შემდეგ კავკასიის სარდალი, მერე დანარჩენი ოფიცრები და მათ შემდეგ ეკლესიის მეთაური საეკლესიო ტანსაცმელში, ეკლესიის დროშებითა და ჯვრით ხელში. კათალიკოსმა, რომელსაც უკან მოსდევდა დროშების წინ მიმავალი 100 ბავუვი საეკლესიო ტანსაცმელში გამოწყობილი, პროცესია ეკლესიისაკენ წაიყვანა. მათ შემდეგ იყო ჯარისკაცთა პოლკები, რამდენიმე მათგანი ხეივნის მხარეს იდგა წესრიგის დასაცავად. კათალიკოსმა ჯვარი მდინარეში ამოავლო, ნაკურთხი წყალი პირველად დიდებული გვარის ოფიცრებს დაასხურა, შემდეგ უბრალო ჯარისკაცებს. ცივ წყალს შეჩვეული ხალხი პირდაპირ წყალში შევიდა. მდინარის მეორე ნაპირს მყოფი ხალხი კი წყალს პეშვებით ისხამდა სხეულზე, თავ-ფეხს ივლებდნენ ნაკურთხ წყალში. დიდებულთაგან ამისათვის ყურადღება არავის მიუქცევია, თავიც არავის გაუბრუნებია იქით. მიუხედავად ასეთი თავყრილობისა, უთავბოლო ყაყანი იდგა, არაფერი ისმოდა. შემდეგ გაისმა ქვემეხებისა და თოფების ვრიალი.

ჯარის ის ნაწილი, რომელიც ამ დღესასწაულში იღებდა მონაწილეობას, დიდი მთავრის, წინანდელი იმპერატორის მბრძანებლობაში იმყოფებოდა.

ნათლისღების დღესასწაული სომეხებს სხვა დროს აქვთ, რუსული რელიგიური წესისაგან განსხვავებით. ამიტომ აქ იყვნენ მხოლოდ ქართველები დღესასწაულისათვის საჭირო ატრიბუტებით.

თბილისის თეატრი დიდი თეატრის მსგავსად ჯერ არაა დასრულებული. ახლანდელი თეატრი მდინარის პირასაა გაშენებული, ქალაქის ბაღის ახლოს. იგი დიდხანი არაა, რაც აქ გააშენეს. ორსართულიანი შენობაა. ზედა სართულზე მოთავსებულია ლოჟები, ქვევით რამდენიმე რიგად არის გაწყობილი სკამები. ისინი რაც შეიძლება მჭიდროდაა მიდგმული ერთმანეთთან. ეს ადგილები შედარებით ძვირი არის. ლოჟების ფასი კი 10-დან 20 რუსულ მანეთამდეა. უბრალო ხალხი თეატრს ისე არ ეტანება, როგორც წარჩინებულნი. მას უფრო ცირკის სანახაობები იზიდავს. საპატიო ადგილი თეატრში ბევრია. ისეა მოწყობილი, როგორც ირანული დარბაზი. განსაკუთრებული ადგილები სცენიდან ორი ზარეს სიმაღლეზეა, ლოჟები პატარ-პატარა ოთახებადაა დაყოფილი, ისე რომ შიგ ოთხი ადამიანი ეტევა. თითოეულ ლოჟას თავისი სპეციალური შესასვლელი აქვს. წინ გადაჭიმულია მოაჯირები, რომლებიც შუა თეატრს გადასცქერიან. თეატრის ჭაღები გაზით ინთება. წარმოდგენის დროს სინათლე ქრება დარბაზში. ჯერ ნელ-ნელა იკლებს და მერე სულ ქრება. სცენის წინ არიან მუსიკოსები, რომელთა ქამანჩების სიგრძე აღწევს 2 ზარეს. ერთი წყება მუსიკოსებისა ქამანჩებიან საკრავებზე უკრავს, მეორე ვიოლონჩელოსა და ჩასაბერ საკრავებზე და სხვა ამგვარ ინსტრუმენტებზე. სცენის მხარეს არის ძალიან ლამაზად მოხატული ფარდა. ფარდა აიწევა თუ არა, იწყება წარმოდგენა. ის სპექტაკლი, რომელიც მე ვნახე აქ, ასეთი შინაარსისა იყო: მთავარი გმირი ესპანეთის მეფის მთავარსარდალია, რომელმაც დაიპყრო აფრიკა და ზღვით დაბრუნდა უკან. პირველი ფარდა აიწია თუ არა, გამოჩნდა ზღვის ნაპირი და ნავსადგური. ზღვის ტალღები მღელვარებდნენ და ენერგიულად ეხეთქებოდნენ ნაპირს. შუაგულში მოჩანდა გამწვანებული კუნძული. ცის ერთი ნაწილი ღრუბლებს დაეფარა, მეორეზე მზე კაშკაშებდა. ამათ შორის შუა ზღვაში ჩანდა მომავალი გემი, რომელიც ნელ-ნელა ნაპირს მოუახლოვდა, გემში სწორედ ეს მავრი იჯდა თავისი ჯარით; გადმოვიდა ნაპირზე, მიესალმა მეფეს. ესპანეთის მეფემ იგი დიდი ღვაწლისათვის დაასაჩუქრა თავისი ასულით. ფარდა დაიხურა. მეორე მოქმედება წარმოადგენს საქორწილო ღონის: შეკრებილან დიდებულნი, არის დიდი ზემი და მხიარულება. პატარძალი ჩააბარეს სარდალს. მესამე მოქმედებაში ნაჩვენებია როგორ უკავშირდება ერთი ვერაკი იტალიელი მეფის ასულის მოსამსახურე ქალს; მისი საშუალებით იპარავს დედოფლის ცხვირსახოცს და მიაქვს ქმართან; ამან ეს სარდალს უთხრა და ეჭვებით შეპყრობილი სარდალი ჰკლავს დედოფალს; რო-

დესაც სიმართლე გაიგო (დედოფლის უდანაშაულობა), თვითონაც მოიკლა თავი. ეს მომენტი სცენაზე ძალზე შთამბეჭდავადია ნაჩვენები.

12 საათზე წარმოდგენა დამთავრდა. ამ თეატრში ხალხი უმეტესად ან ფრანგულად საუბრობდა, ან რუსულად.

ქალთა წინაჩვეულობანი

ევროპაში ყველა ქალი ემანისპირებულია და დიდის პატივისცემით სარგებლობს საზოგადოებაში. განსაკუთრებით რუსეთში არიან ისინი პატივით აღჭურვილნი საზოგადოებრივ ადგილებში. თბილისში ქალს ვერ იპოვით, გაუნათლებელი და უსწავლელი რომ იყოს. ყმაწვილი ქალები სპეციალურ უმაღლეს სასწავლებლებში იღებენ სწავლა-განათლებას. ეს სასწავლებლები უშვებენ კვალიფიციურ მდივნებს, გადამწერებს, ბუღალტრებს, მუსიკოსებს და ასეთი სხვა პროფესიის ადამიანებს. ქალების უმრავლესობა სხვა საქმეებითაც არის დატვირთული. იმათ შევხვდებით სხვადასხვა თანამდებობებზე: არიან მაღაზიის დირექტორები, ბუღალტრები, მოლარეები, მოსამსახურენი და სხვ. ტელეგრაფისტები, მდივნები, ბილეთების გამყიდველნი რკინიგზის სალონებში. სპეციალურ დაწესებულებებში მათ სპეციალური ტანსაცმელი აქვთ და მას ატარებენ. ქალები ჯარშიც მსახურობენ. ქართველ ქალებს აქვთ მზითვი ათი ათასი თუმნიდან მილიონამდე. ღარიბი ქალიშვილი ძალიან ლამაზიც რომ იყოს, ქმარს მაინც ვერ იშოვნის, თუ ფული არა აქვს. ამიტომ არის ხოლმე, რომ ხშირად მამაკაცები უშნო ქალებს თხოულობენ ფულის გულისათვის. სხვანაირად რომ ვთქვათ, ქალები, რომლებსაც ძალიან ლამაზი და მიმზიდველი შესახედაობა აქვთ და უფულონი არიან, ხშირად ცუდ გზას ადგებიან და უხამს საქმეებს გადაჰყვებიან ხოლმე. ისეთები, ვისაც არც სიმდიდრე აქვთ და არც ლამაზები არიან, განუდგებიან ამ ქვეყანას და მონაზენად იკვეცებიან. ბევრი ისეთი ქალი მინახავს პატროსანიც არის, კარგად და რიგიანად იქცევა, ლამაზიც არის, ქონება არა აქვს, მაგრამ იტანს ცხოვრების ყველა სიმწელეს, არ ერიდება მუშაობას და თავისი პირის ოფლით გააქვს ლელო: არც ნამუსზე იღებს ხელს.

ქალთა ტანსაცმელი არის სადა, გრძელი. კაბები ოქრომკერდიანი, ენიანი. არის ძეწკვიანი კაბები, რომლებიც ირანში იყო გავრცელებული, მაგრამ ახლა აღარავინ იცვამს იქ მათ, რადგან ეს ჩაცმულობა დიდი ხანია გადავარდა მოდიდან. ოქრომკერდიან, ძველ მოოქროვილ და ენიან კაბებს თბილისშიც ახლა მხოლოდ მოცეკვავეები და მსახიობები იცვა-

მენ თეატრებში. ტანსაცმელი, რომელიც ახლად მოდაში*, ქალებს საგონებელში აგდებს.

ქუჩაში, ეტლში ჩაჯდომისას, მეჯლისზე მონაწილეობის დროს ქალები ყველგან და ყოველთვის პრიორიტეტით სარგებლობენ. მამაკაცები პატივს სცემენ და ყოველთვის წინ ატარებენ მათ. თუ ტრამვაი ხალხით არის გაჭედილი და დასაჯდომი ადგილი არ მოიძებნება, კაცები სწრაფად წამოხტებიან ადგილიდან და უთმობენ ადგილს მანდილოსნებს და თვითონ მთელი გზა ფეხზე დგანან, ყველგან ასეა. ვთქვათ ქალი აღის ან ჩამოდის ტრანსპორტიდან, მას აუცილებლად ხელს შეაშველებს მამაკაცი; ყოველთვის დიდი პატივით და ყურადღებით ეპყრობიან ხოლმე ქალებს სრულიად უცნობი მამაკაცებიც კი. თეატრში და სხვა საზოგადოებრივ ადგილებში ქმრები მოწიწებით ექცევიან თავის ცოლებს; აცმევენ პალტოს ან ხდიან. თუ ქალს თან არ ახლავს თავისი მეუღლე, მას სხვა მამაკაცი ემსახურება, სულერთია ნაცნობია თუ უცნობი. თეატრში, მეჯლისზე და სხვა საზოგადოებრივ ადგილებში ქალი სრული თავისუფლებით სარგებლობს.

ქორწილი თბილისში ისევე ტარდება, როგორც სხვა კულტურულ ქალაქებში აქვს ამას ადგილი; სადად, უბრალოდ, ტრადიციულად. უმრავლესობა ასეთი ზეიმებისა სრულდება ერთ ღამეში. ზოგიერთი წესი, რომლებიც ტვირთავს და ამძიმებს ქორწილს, უკვე უკუგდებულია. ქორწილი ან სხვა თავყრილობა ყოველთვის მუსიკის თანხლებით მიმდინარეობს. ერთი საათი რვა მანეთი ღირს. ამისათვის საჭიროა სახელმწიფო ორკესტრის დაქირავება.

ბავშვების სწავლა-აღზრდის საქმეც მოგვარებული აქვთ. ქალები არიან ბავშვების აღმზრდელები, დიასახლისები. ამას გარდა გოგონებს სკოლაში ყველა სხვა დარგის მეცნიერებას შეასწავლიან.

* მოდა — ესკიზს, პროექტს ეტყვიან.

კომენტარები*

1. უ რ მ ი ა — ქალაქი ირანის აზერბაიჯანში, ურმიის ტბიდან დაახლოებით 20 კმ დაშორებით.
2. ჭ უ ლ ფ ა, ჭ უ ლ ფ ის გ ა ს ა ს ვ ლ ე ლ ი — ნახიჩევანის მაზრის სოფელი, ერევნის ოლქში: მდებარეობს იქ, სადაც მდინარე ალინჯა-ჩაი უერთდება არაქსს, არაქსის მარცხენა სანაპიროზე, სპარსეთის საზღვარზე, ჭურფა უკანასკნელი სადგურია კავკასიის რკინიგზის ხაზზე. აქედან გადის მთავარი ტრაქტი თავრიზსა და თეირანში. ძველი ჭულფა ძალზე მნიშვნელოვანი ქალაქი იყო მრავალრიცხოვანი დასახლებით (დაახლოებით 50 000), დღეს მხოლოდ ნანგრევებიღაა შემორჩენილი. ამ სოფლის დაარსებას მიაწერენ სომეხთა მეფეს ტიგრან 1-ს. 1603 წელს შაჰ-აბასმა დაანგრია ჭულფა, 50 000 მცხოვრები აყარა და ისპანის ახლოს დასახლა. ამ აღგილას აღმოცენდა ახალი ჭულფა (ნორჯულა).
ირანსა და რუსეთს შორის სავაჭრო ურთიერთობა ჭულფის საბაჟო კანტორის მეშვეობით წარმოებდა. ალინჯაჩაის სათავესთან არის საბორნე გასასვლელი არაქსზე. ესაა სწორედ ე. წ. ჭ უ ლ ფ ის გ ა ს ა ს ვ ლ ე ლ ი, რომელსაც იხსენიებს ტექსტში მაჯდ-ოს-ს-ს-ალტანე (იხ. С. Тер-Ованесян, город Джуфа, Тбилиси, 1937).
3. ა ს კ ე რ ა ბ ა დ ი — ნახიჩევანის მაზრის სოფელი, ნახიჩევანიდან რამდენიმე კილომეტრით დაშორებული.
4. ყ ა რ ა ბ ა დ ი, ყ ა რ ა ბ ა დ ლ ა რ ი — ყოფილი სახანო შუშის ტერიტორიაზე, ელიზავეტპოლის გუბერნიაში. ყარაბადი არის აგრეთვე გოქჩის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთითაც.
5. ს ა რ ა ზ - დ ე ჰ ა თ - ს ა ლ ა მ ა ს ი — პატარა დასახლება ჭულფის მახლობლად.
6. დ ი ზ ე - დ ი ზ — პატარა სოფელი ჭულფის ახლოს.
7. ი ვ ა ვ ლ ა ლ ი — სოფელი ჭულფის ახლოს.
8. მ ა ქ უ — პატარა ქალაქი ირანის უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთში.
9. ა რ ა ქ ს ი — მდინარე, რომელზეც გაედინება ყარსის ოლქის ფარგლებში (140 კმ სიგრძე). საერთოდ მცირეწყლიანი მდინარეა; სანაოსნო მნიშვნელობა არა აქვს. ყარსის ოლქში მას რამდენიმე მცირე შენაკადი უერთდება (ასე მაგალითად, ერევნის გუბერნიის საზღვარზე უერთდება არფაჩაის შენაკადი).
10. ნ ა ხ ი ჩ ე ვ ა ნ ი — სამაზრო ქალაქი ნახიჩევან-ჩაისა და არაქსის შორის გაშენებული. ძველი გადმოცემების თანახმად იგი ნოეს დაუარსებია, (მისი მცხოვრებნი დღესაც მითითებენ ნოეს საფლავზე). ზოგიერთი სომეხი და სპარსელი ისტორიკოსი ქალაქის დაარსების თარიღად ჩვენს წელთ-

* გეოგრაფიულ პუნქტთა დასახელებებს ვტოვებთ ძველი ადმინისტრაციული დაყოფის მიხედვით — მ. შამაცაშვილი.

აღრიცხვამდე 1539 წელს მიიჩნევს. ჯივი ტიგრან I უნდა დაეარსებინა). ჩვენს წელთაღრიცხვამდე მე-4 საუკუნეში ნახიჩევანი დანაგრძეს სპარსელებმა. 1064 წელს მას იპყრობენ სელჯუკები; მე-13 საუკუნეში ქალაქი დაარბიო ჩინგიზ-ხანმა. ბევრჯერ იქნა იგი დარბეული აგრეთვე სპარსთა და თურქთა მიერ. თურქმანჩაის ხელშეკრულების თანახმად სპარსეთმა ნახიჩევანი რუსეთს დაუთმო.

11. უ ზ უ ნ დ უ ზ ი — ნახიჩევნის მაზრის პატარა სოფელი.
12. ყ უ რ ა ყ ი — სოფელი ნახიჩევანის მაზრაში, ნახიჩევანიდან რამდენიმე კილომეტრით დაშორებული.
13. ნ უ რ ა შ ი ნ ი — ქალაქის ტიპის პატარა დასახლება ნახიჩევანის მაზრაში, შდინარე არფაჩიდან 5 კმ დაცილებით.
14. ს ა დ ა რ ა ქ ი — ქალაქი ერევნის გუბერნიაში, ერევნიდან რამდენიმე კილომეტრით დაშორებული.
15. დ ა ვ ა ლ უ, დ უ ჰ ლ უ, დ უ ლ უ. — ქალაქი ერევნის გუბერნიაში, ერევნიდან 45 კმ დაცილებით.
16. ყ ა მ ა რ ლ უ — სოფელი ერევნის გუბერნიაში, ერევნიდან 25 კმ დაშორებით.
17. ი ლ ა ჰ ა მ ზ ა ლ უ — ერევნის მახლობლად მდებარე სოფელი.
18. ე ლ ა რ ი — პატარა ქალაქი ერევნის გუბერნიაში, ერევნიდან რამდენიმე კილომეტრით დაშორებული.
19. ფ ა ნ დ ა ლ ი — პატარა სოფელი ერევნის გუბერნიაში.
20. უ ხ ტ ა, ო ხ ტ ა (ახ ტ ა) — სოფელი ერევნის გუბერნიაში, ახალი ბაიაზეთის მაზრაში.
21. ე ლ ე ნ ო ვ კ ა — ახალი ბაიაზეთის მაზრის სოფელი ერევნის გუბერნიაში (დასახლებულია რუსებით).
22. ს ე მ ი ო ნ ო ვ კ ა — ახალი ბაიაზეთის მაზრის სოფელი ერევნის გუბერნიაში (დასახლებულია რუსებით).
23. დ ი ლ ი ე ჟ ა ნ ი — სოფელი ელიზავეტპოლის (განჯის) გუბერნიაში (დასახლებულია სომხებით), რომელიც მდებარეობს აღსტაფიდან შიშავალ საფოსტო გზაზე, სამხრეთით.
24. ა ზ ა ნ ი — აზანის დაძახება, მაჰმადიანთა სალოცავად მოწოდება.
25. თ ა რ ს ე ჟ ა ი — პატარა მდინარე ყოფილ ელიზავეტპოლის გუბერნიაში; ამავე სახელწოდებას ატარებს სოფელიც.
26. ქ ა რ ა ვ ა ნ - ს ა რ ა ი — ახალი ბაიაზეთის მაზრის სოფელი ერევნის ყოფილ გუბერნიაში, დილიჯანიდან ჩრდილოეთით.
27. უ ზ უ ნ თ ა ლ ა — ახალი ბაიაზეთის მაზრის სოფელი ქარავან-სარაის ჩრდილოეთით.
28. აღ ს ტ ა ფ ა — ბაქოს გუბერნიის ყოფილი ქალაქი, თბილისიდან 694 კმ დაშორებით, ბაქო-თბილისის რკინიგზის ხაზზე.
29. ბ ე ვ ი ლ ი — აღსტაფის ახლოს მდებარე სოფელი, რკინიგზის სადგური.
30. ს ა ლ უ ყ ა ლ ა — რკინიგზის სადგური აღსტაფა-თბილისის ხაზზე.
31. ს ა ვ ჯ ა ბ ა ლ ა — სოფელი აღსტაფის ახლოს, რკინიგზის სადგურის სამხრეთით, თბილისისაკენ.
32. ბ ე ვ ი ქ - ყ ი ა ს — რკინიგზის სადგური აღსტაფა-თბილისის ხაზზე.
33. ნ ო ყ რ ე - ბ ა ზ ი — რკინიგზის სადგური აღსტაფა-თბილისის ხაზზე.
34. სასტუმრო „როსია“ — ეს სასტუმრო მდებარეობდა გოლოვინის (ახლანდელი

რუსთაველის) პროსპექტზე, ჯანმრთელობის სამინისტროს ყოფილ შენობაში.

5. დიდი ბუღარი — იგულისხმება ახლანდელი პიონერთა სასახლის წინ მდებარე ხეივანი.
6. სასტუმრო „ვერსალი“ — ეს სასტუმრო მდებარეობდა ვორონცოვის ძეგლის პირდაპირ.
7. ვორონცოვის ძეგლი — ეს ძეგლი იდგა ვორონცოვის (ახლანდელი მარქსის) მიუღმასწავლებლის ნიკოლოზის ხიდთან (ახლანდელი მარქსის ხიდი). ძეგლი დაიდგა 1867 წელს ქართველი თავადაზნაურობის სურვილითა და ინიციატივით იმ ფულთი, რომელიც შეიკრიბა მოსახლეობაში, ამით ქართველმა თავადაზნაურობამ გაიღო სარკი იმ „ღვაწლისათვის“, რომელიც მიუძღვის ვორონცოვის კავკასიის წინაშე.
38. ხ ა ზ ა რ თ ა ზღვა — იგულისხმება კასპიის ზღვა.
39. ზ ა რ ე — მანძილის საზომი ერთეულია, დაახლოებით 107 სმ უდრის.
40. ა ვ რ ი - დ ა ღ ი (შ ა ჰ ი ო ლ - დ ა ღ ი) — არარატის ერთ-ერთი ქედის სახელი, რომელსაც, თავის მხრივ, რამდენიმე მწვერვალი აქვს: ა შ ა ხ - დ ა ღ ი (10723 მ) და კ ე ს ა - დ ა ღ ი (11262 მ) სიმაღლისა. ეს ქედი ერთმანეთისაგან პყოფს არაქსისა და ეფფრატს (მ უ რ ა დ - ჩ ა ი) და, ამდენად, წარმოადგენდა ბუნებრივ საზღვარს თურქეთსა და რუსეთს შორის.
41. იგულისხმება აღმოსავლეთ საქართველო.
42. ს ო ზ მ ე - ყ ა ლ ა — ასე იხსენიებენ ქალაქ სოხუმს ძველი საისტორიო თხულებები.
43. შ ი რ ვ ა ნ ი — ყოფილი ბაქოს გუბერნიის სამაზრო ქალაქი. ძველად არსებობდა შირვანის სახანო, სასანელთა ხევისალო. მისი შეფეები ცნობილი იყვნენ, როგორც „შირვან-შაჰები“. დავით აღმაშენებლის დროს შირვანი საქართველოს შემოუერთდა. მაგრამ შემდეგ ამ სახანომ კვლავ დაიპყრო: დამოუკიდებლობა.
44. შ ა ქ ი — ქალაქი ბაქოს ოლქში, ნუხის მაზრა. ყოფილი სახანო.
45. შ ე მ ა ხ ა — ყოფილი ბაქოს გუბერნიის სამაზრო ქალაქი. წინათ იგი შედიოდა შემახის გუბერნიაში. ზოგერთი ცნობის მიხედვით ეს ქალაქი მე-9 საუკუნეში, ხოსრო ანუშირვანის მეფობის დროს, აღმოცენდა. ხოსროს იგი გადაუქცევია, თითქოს, შირვანის მთავარ ქალაქად. ძველად შემახა იყო აზერშუმიტ ვაჭრობის ცენტრი. ვაჭრობა წარმოებდა ვენეციასთან, კენუასთან, რუსეთსა და სხვა ქვეყნებთან.
46. ჭ ა მ რ ი — ქალაქი ყოფილი ბაქოს გუბერნიაში, ნუხის მაზრა.
47. რუსეთ-თურქეთის ზავის საკითხს იხილავდა ევროპის კონგრესი ბერლინში. სადაც 1878 წელს 13 ივლისს დაიდო ტრაქტატი, რომლის საფუძველზე ბალკანეთი არსებითად გაიწილა ავსტრიამ და თურქეთმა. რუსეთს დაუბრუნდა მხოლოდ ბესარაბია. ბერლინის ტრაქტატის ძალით რუსეთს თავის მფლობელობაში დაუმტკიცდა ბათუმი, არტანი და ყარსი (იხ. ა. კიკვიძე, საქართველოს ისტორია, მე-19 საუკუნე, თბილისი, 1954).
48. ა რ დ ა ჰ ა ნ ი , ა რ დ ა ა ნ ი (ისტ. ა რ ტ ა ა ნ ი) — მდებარეობს ყარსის ოლქის ჩრდილოეთ რაიონში.
49. ყ ა რ ს ი — ყარსის ოლქის მთავარი ქალაქი.
50. გერმანელი კოლონისტების მოწყობა საქართველოში გენერალ ერმოლოვს ჰქონდა დავალებული, აღექსანდრე I-ის მეუღლის ინიციატივითა და მფარვე-

ლობით 1818 წელს საქართველოში გადმოასახლეს 500 ვიურტემბერგელი გერმანელის ოჯახი. მთავრობამ მათ მოსაწყობად გარკვეული თანხა გაიღო, არ დაუზოგავს ოქროც კი. გერმანელებს გარდა საქართველოში ჩამოასახლეს სომხები, ბერძნები და რუსები. 1828 წელს ირანის აზერბაიჯანიდან საქართველოში გადმოასახლეს 8.250 კომლი სომეხი. 1829—1831 წლებში საქართველოში, კერძოდ, ზემო ქართლში ბერძენ-სომეხთა 14 ათასი კომლი დასახლდა. მე-19 საუკუნის 30-იან წლებში საქართველოში შემოსახლება იწყეს რუსმა სექტანტებმა — დუხაბორებმა და მლაკეებმა. კოლონისტთა ეს ნაკადი განსაკუთრებით გაიზარდა ევროპელების დროს. ევროპელებმა დაასახლა საქართველოში 3.500 კომლი რუსი სექტანტი (დაწვრილებით იხ. ა. კიკვიძე საქართველოს ისტორია. მე-19 საუკუნე, თბილისი 1954, გვ. 232—233; ფადეევი ა. მ., მთავარ-მართებელი ა. პ. ერმოლოვი და გერმანელების ახალშენები ჩვენში, ჟურ. „Русск. архив“, 1891, № 9, (ალ. ყიფშიძისეულ-ლი თარგმანი), ავრთვე, ა. ფრონელი, „ივერია“, 1891, 19 სექტემბრის № 199, გვ. 2—3).

51. ვ ლ ა დ ი კ ა ე ვ ა ზ ი (ახლანდელი ორჯონიკიძე) — მდებრეობს მდინარე თერგის ორივე ნაპირზე, დარიალის ხეობაში. 1863 წელს იგი საოლქო ქალაქად აქციეს. ვლადიკავკასის დიდი სამხედრო-სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა. გარდა ამისა, იგი იყო მნიშვნელოვანი სავაჭრო ცენტრიც.
52. გ ე ო რ გ ი ე ვ ს კ ი — თერგის ოლქის ქალაქი, პიატიგორსკიდან 35 კმ დაშორებული, სამხრეთ-აღმოსავლეთით. 1777 წელს საფუძველი ჩაეყარა გეორგიევსკის ციხეს, რომელიც მოზდოკს აერთებდა აზოვთან. 1783 წელს აქ დაიდო ხელშეკრულება რუსეთსა და საქართველოს შორის, რომელიც ცნობილია „გეორგიევსკის ტრაქტატის“ სახელწოდებით. 1786 წელს კავკასიის გუბერნიის შექმნასთან დაკავშირებით გეორგიევსკის ციხე სამაზრო ქალაქად იქცა, ხოლო 1802 წელს იგი უკვე საგუბერნიო ქალაქი.
53. ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ო ვ ს კ ი — ქალაქი ყოფილ ეკატერინოსლავის გუბერნიაში, ლოხოვ-სევასტოპოლის სარკინიგზო ხაზზე, რამდენიმე კილომეტრის დაშორებით სტავროპოლიდან.
54. იგულისხმება სტავროპოლი.
55. ფ ა რ ს ა ნ გ ი — იგივე ფარსახი, მანძილის ერთეულია ირანში, უდრის დაახლოებით 7—6 კილომეტრს.
56. სამხედრო მუზეუმი — სამხედრო ისტორიული მუზეუმი ანუ „დიდების ტაძარი“. მდებარეობდა ყოფილი გოლოვინის პროსპექტის კუთხეში, ბარათინსკის ქუჩაზე (ახლანდელი სურათების გალერეის შენობაში, რუსთაველის პროსპექტზე). ეს მუზეუმი დაარსდა 1885 წელს კავკასიის დამპყრობისას რუსი ჯარების მიერ გამოჩენილი გმირობის უკედნაყოფად. მუზეუმში სამხედრო ნადავლის გვერდით გამოფენილი იყო რუბოს, აივანოვსკისა და სხვა მხატვართა ტილოები; რომლებიც ასახავენ ბატალურ სცენებს კავკასიის ომების ისტორიიდან. აქვე იყო თავმოყრილი ქართველ და რუს შეფთა პორტრეტების მდიდარი კოლექცია.
57. 1874 წელს პირველი სახაზინო თეატრი ხანძარმა გაანადგურა. შემდეგ აშენდა დროებითი თეატრი, რომელმაც 22 წელი იარსება. 1896 წელს საბოლოოდ დამთავრდა სახაზინო თეატრის მშენებლობა (ახლანდელი ზ. ფალიაშვილის სახ. ოპერისა და ბალეტის თეატრი, დაწვრილებით იხ. შ. კაშპაძე, თბილისი, ოპერისა და ბალეტის თეატრი, თბილისი)

58. ქარვაო — ირანული ფულის ერთეული, რომელიც ნახევარ მილიონს უდრის.
59. არწრუნი გრიგოლ იერემიას ძე (1845—1892 წწ.)—სომეხი საზოგადო მოღვაწე, პუბლიცისტი, ფილოსოფიის დოქტორი, ჟურნალისტი, განეთ „მშაკის“ დამაარსებელი და მისი რედაქტორი, არწრუნისა ცყო ის ქარვასლა, რომელიც მდებარეობდა სასახლის ქუჩაზე (იხ. „ივერია“, 1892, № 271—272, 278).
60. მცირე თეატრის შენობის ხანძარი — გასული საუკუნის 50-ან წლებში თბილისელმა მოქალაქემ თამაშებმა ყოფილ ერევნის პოდანზე ააშენა თეატრის შენობა. თეატრის პროექტი შეადგინა არქიტექტორმა სკუდერიამ, რომელიც ეროვნოვმა ოდესიდან მოიწვია. თეატრს საფუძველი 1847 წელს ჩაეყარა, ხოლო 1851 წელს დასრულდა. 1874 წელს იგი მთლიანად დაიწვა. (იხ. შ. კაშიაძე, თბილისის ოპერისა და ბალეტის თეატრი).
61. იგულისხმება გ. არწრუნის ქარვასლა, რომელიც მდებარეობდა სიონის ქუჩაზე, სიონის ტაძართან (დღევანდელი სიონის ქუჩა).
62. იგულისხმება ალექსანდრე III და მთელი მისი ოჯახის მოგზაურობა კავკასიაში 1888 წელს. რომლის დროს ისინი საშინელ სარკინებო კატასტროფას გადაურჩნენ (იხ. „ივერია“ 1888, №№: 202—205, 206, 211, 215 217, 219).
63. შაჰი — ირანული წვრილი მონეტა, დაახლოებით 1/2 რეალს შეადგენს.
64. კავკასიის ნაციონალური მუზეუმი გაიხსნა 1867 წელს დიდი მთავრის მიხედვით ნიკოლოზის ძის ინიციატივითა და ამ მუზეუმის პირველი დირექტორის გ. რადეს უშუალო ხელმძღვანელობით. მუზეუმი მდებარეობდა ყოფილი გოლოგინის პროსპექტზე. სასახლის პირდაპირ; ახლა იგი წარმოადგენს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმს. კავკასიის მუზეუმის შექმნის მიზანი იყო კავკასიის და მისი მომხრევე ქვეყნების ყოფისა და ისტორიის შესწავლა. ამ თვალსაზრისით ეს მუზეუმი ძალზე მდიდარია. იგი ერთგვარ წარმოდგენას იძლევა კავკასიის ეთნოგრაფიაზე. ბუნებაზე, ყოფაზე, მის ფლორასა და ფაუნაზე. აქ არის შემდეგი განყოფილებები: ზოოლოგიური, ბოტანიკური, გეოლოგიური, არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული.
65. ჩარეჭი. — ირანული წონის ერთეული, უდრის დაახლოებით 250 გრამს.
66. იგულისხმება თბილისის საფაბრიკო-საქარხნო საწარმო („თბილისის კონკა“) დგამების შექანიკური სახელოსნო.
67. იგულისხმება არსენალი, მახათას მთის ძირას.
68. ძველი ციხის შენობა მდებარეობდა ახლანდელი პუშკინის ბაღის ადგილას.
69. მოჭთაქედი—აღა მირ ფეთაჰ, სპარსელი ემიგრანტი, დევნილი ნასრედინ შაჰის მიერ. ნასრედინ შაჰს ირანის ტახტზე ასვლისას მეტოქე გამოუჩნდა ბიძის, ბეჰმედ მირზას სახით, რომლის ცდა დაუფლებოდა ტახტს—უშედეგო აღმოჩნდა. იგი იძულებული იყო დაეტოვებინა სამშობლო და თბილისისათვის შეეფარებინა თავი. ირანიდან მას თან წამოჰყვა მოჭთაქედიც. თბილისში მათ გამოუყვეს საცხოვრებელი ადგილი მიხედის ქუჩის ბოლოს (ახლანდელი პლუხანოვის გამზირი). აქ მოჭთაქედმა გააშენა მშვენიერი ბაღი, რომელიც ატარებდა მის სახელს—ყოფილი მუშტიდის ბაღი. დღეს ამ ბაღს ეწოდება ორჯონიკიძის სახელობის კულტურისა და დასვენების პარკი (იხ. „Иллюстрированный спутник по Тифлису и его окрестностям,“ составил В. А. Бергштейн, Тифлис, 1899).
70. ანაბი — მიწის საზომი ერთეული ირანში.

71. ხ ა რ ვ ა რ ი — ირანული წონის ერთეული, უდრის 300 კგ.
72. შ ა ლ ფ უ ქ ი — გაუწმენდავი ბრინჯი.
73. ბ ა თ მ ა ნ ი — წონის ერთეული ირანში, უდრის 2,944 კგ.
74. სასტუმრო „ლონდონი“ — ეს სასტუმრო მდებარეობდა ვორონცოვის ძველის უკან, ალექსანდრეს ბაღის (დღევანდელი 26 კომისრის) პირდაპირ, ვორონცოვის მოედანზე.
75. სასტუმრო „კავკასია“ — ეს სასტუმრო მოთავსებული იყო ყოფილი ერევნის მოედანზე, ახლანდელი კიროვის ქუჩისა და რუსთაველის გამზირის კუთხის სახლში, კავკასიის არმიის მთავარი შტაბის შენობის გვერდზე.
76. სასტუმრო „გრანდ-ოტელი“ — ეს სასტუმრო მდებარეობდა ძველი ნიკოლოზის ხილთან (ვორონცოვის ყოფილი ხიდი). ალექსანდრეს ბაღის პირდაპირ, ახლანდელი ვომეოპატური საფთოაქო მღაზისის უკან.
77. მ ი რ ზ ა რ ე ზ ა - ხ ა ნ ი — ირანის შაჰი, ფეჰლევის დინასტიის დამაარსებელი.
78. ფ ა ლ ა ქ ი — რკინის ფირფიტა (სპ.).
79. 1819 წელს გენერალმა ერმოლოვმა კერძო ბინაზე მოაწყო კლუბი, სადაც თავს იყრიდა თბილისის მოწინავე საზოგადოება. აქ იყო საცეკვაო დარბაზი, ბანქოს სათამაშო ოთახი და პატარა ბიბლიოთეკა, რომელსაც საზღვარგარეთიდან გამოწერილი ჰქონდა ფრანგული და გერმანული ჟურნალ-გაზეთები (იხ. შ. კაშიძე, თბილისის ოპერისა და ბალეტის თეატრი, თბილისი).
80. 1883 წელს დამთავრდა ბათუმის რკინიგზის ხაზის მშენებლობა. ამავე წელს თბილისი რკინიგზის ხაზით შეუერთდა ბაქოს. ასე შეიქმნა ბაქო-ბათუმის მავისტრალი.
81. ჰ ა ე ი თ ა რ ხ ა ნ ი — ასტრახანი, ჰაეი თარხანის ზღვა კი — კასპიის ზღვა.
82. 428 წლის დამარცხება — სომხეთში 68—428 წლებში ბატონობდა არშაკულთა დინასტია. ბრძოლა წარმოებდა ცენტრალიზებულ სახელმწიფოს შესაქმნელად, რომელიც დამთავრდა 387 წელს. დამოუკიდებლობა დროებით შენარჩუნებულ იქნა, მაგრამ 428 წელს იგი საბოლოოდ დაკარგა სომხეთმა. გაბატონდა რომი.
83. ე ჩ მ ი ა ძ ი ნ ი — ეს არის ცნობილი სომხურ-გრეგორიანული მონასტერი, სომეხთა და ყველა პატრიარქის და კათალიკოსის რეზიდენცია (სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს: ხოლოშობილის გარდამოსვლას). ეჩმიაძინი მდებარეობს ერევნის ოლქის სოფელ ვაღარშაპეტის ახლოს, ერევნიდან სულ 18-ოდე კილომეტრის დაშორებით, ეჩმიაძინის მარაში (იხ. Арапетов, Я., Эчмиадзинский монастырь).
84. გაზეთი „მშაკი“ — დაარსა გ. არწრუნმა 1872 წელს. იგი ყოველდღიურად გამოდიოდა (იხ. კომენტარი № 59).
85. თეთრ ზღვას უწოდებდნენ ხმელთაშუა ზღვას.
86. ქაიხოსრო ქეიქაუსი — ირანის ლეგენდარული მეფის სახელი, ქეიქაუსის შვილი მეფეთა წიგნის მიხედვით.
87. არშაკუნი — ასე ეწოდებოდა არშაკულთა დინასტიას სომხურად. არშაკულები სომხეთში ბატონობდნენ 63—428 წლებში. ამ დინასტიის დამაარსებელია თრდატ III, რომლის დროსაც სომხებმა მიიღეს ქრისტიანობა.
88. ასე ეწოდება ძველ სპარსულ ენას. ამ ენაზეა დაწერილი ძველი სპარსეთის სა-

- ლეთო წიგნი ზენდ-ავესტა. ზენდის სამშობლოდ დღეს-დღეობით ითვლება ბაქტრია, ამიტომ ამ ენას ხშირად ძველ ბაქტრიულსაც უწოდებენ ხოლმე.
88. ჯუღის მთას უწოდებენ არარატს.
90. იგულისხმება კავკასიის მთავარმართებელი თავადი შერემეტევი.
91. 1894 წელს გარდაიცვალა რუსეთის იმპერატორი ალექსანდრე III.
92. იგულისხმება რუსეთის იმპერატორი ნიკოლოზ II.
93. დიდი მთავარი ეწოდებოდა ნიკოლოზ I-ის მეოთხე შვილს მიხეილ ნიკოლოზის ძეს (1832—1909 წწ.). 1863—1891 წლებში მიხეილი იყო კავკასიის გარის მთავარსარდალი. მისი მმართველობის დროს რუსეთმა საბოლოოდ დაიმორჩილა კავკასიის ზოგიერთი ტომი: ჩეჩნები, დაღესტნელები და სხვანი.
94. „გეორგიევსკის ტრაქტატი“ ეწოდება იმ ხელშეკრულებას, რომელიც დაიდო გეორგიევსკში 1783 წელს რუსეთსა და საქართველოს შორის.
95. იგულისხმება მთაწმინდა.
96. შ ე ი ხ- ს ე ნ ა ნ ი — იგივე მამა დავითი. მუსლიმანთა გადმოცემით შეიხ-სენანს შეუუვარდა ქართველი ქალი, მიიღო ქრისტიანობა და გახდა მღვდელ-მსახური — მამა დავით გარეჯელი.
97. ავტორს მხედველობაში აქვს ძველი ხიდი (მეტეხის ხიდი), რომელიც ხისა იყო. (იხ. П. Носеллиани, Описание древностей города Тифлиса, Тифлис 1866).
98. ე რ მ ლ ო ვ ი — საქართველოს მთავარმართებელი (1772—1861) და კავკასიის კორპუსის მეთაური. ა. პ. ერმოლოვი 1816 წელს მოვიდა თბილისში. მან დაამოშინა გურიაში, სამეგრელოსა და იმერეთში ამტყდარი აჯანყება; მანვე შემოუერთა რუსეთს აფხაზეთი, შირვანის სახანო და სხვა ადგილები. გააუმჯობესა სამხედრო გზა. ერმოლოვი აქტიურ მონაწილეობას იღებდა 1812 წლის სამამულო ომში. 1827 წელს ერმოლოვი შეცვალა გენერალმა პასკევიჩმა.
99. იგულისხმება ფერეიდნელი ქართველობა. გასული საუკუნის 80-იან წლებში ირანში სავანგებოდ იმოგზაურა ლადო აღნიაშვილმა ფერეიდნელი ქართველების სანახავად. თავისი მოგზაურობა და ფერეიდნელი ქართველების ცხოვრება მან აგვიწერა ეურნალ „მოამბეში“ (იხ. აგრეთვე ა. ჭელიძე, „ფერეიდნელი ქართველები“).

بمردان دارند بعض وقت که تراموا پر میشود بعد از آن خانمی داخل
شده و جای نشیمن ننمانده باشد از مردمان تا تریه پاشده جای خود را
بدان خانم داده خودش در سر می ایستاد و در وقت سوار شدن
و پایین آمدن دست آنها را گرفته و کمال مواظبت بعمل میآوردند
و لویچه آشنایی نداشته باشد در تماشا خانه و تیاترنا و غیره پالتو
خانمهای محترمه را شوهران میپوشانند و اگر شوهرش نباشد از سایر
خویشاوندان و آشنایان هم حق این خدمت را دارند برای
گردش و مهمانی باله خانمها کمال آزادی را دارند وضع عروسی
در این شهر مثل سایر شهرهای متمدنه بسیار سهل و بقاعده است
اکثری در کیش تمام میشود بعضی رسومات و تحفیات و ملاطیفات
قدیم در این خاک متروک و منسوخ نمایند به اکثری از عروسها و
همانیها از دستجات موزیکانچی میآوردند ساعتی بهشت مناسط
دولت وجهه گرایه گرفته بر کس نخواهد وجه مذکور را داده و موزیکانچی
در محل که میخواهند حاضر خواهد شد در تربیت اطفال و وضع
خانه داری کمال مهارت را دارند وضع تربیه و خانه داری و سایر
ملزومات نسوانیه در کتب دختران مثل سایر علوم تحصیل نموده
یاد میگیرند

* * *

داشته باشد که شوهر پیدا نماید و الا خیلی مشکل است که دختر غیر
مستول ولو که بسیار وجیه و نجیب باشد شوهر پیدا نماید
این است که اکثری از زنها وجیه بعضی صفات ناشایست را
اختیار مینمایند بعباره آخری سنوانی که صاحب حسن و جمالند
اگر مستول نباشند لابد باید فعل شنیع را اختیار نمایند و
آنکه خسرال دنیا و الآخره شده نه جمال دارند نه تمول لابد ترک
دنیا و عابده میشود لکن بسیار دیده شده نوان که دارای
ناموس بودند با وجود حسن و تناسب اندام و دجا بهت
بی اندازه با هزاران سختی و مزدوری عمر خود را بسز برده
و ترک ناموس ننموده اند در خصوص لباس اگر چه بسیار
فورم سنگین و ساده دارند و بعضی لباسهای زری و زنجیره دار
که در ایران معمول است نمی پوشند لکن برای تغییر طرح
لباس باز دو چار خسارات و زحمت میشوند لباسهای
زری و زنجیره دار در شهر مذکور مخصوص رفاضان و
بازیگران تماشاخانه است و لباسهایی که از نمود ۳۷ ،
می افتاد پوشیدن آن برای خانها بسیار دشوار است
در کوچه و قوی در شگ با و در مجالس همه وقت خواتین تقدم

رسوم و عادات خواتین

خواتین در جمیع اروپا کمال احترام و آزادی را دارند
علی الخصوص در روسیه که مراعات فوق العاده در وضع آسا-
یش و احترام آنها مینمایند در شهر تفلیس در صد نفر نسوان بی سواد
و بکتاب نرفته پیدا میشود و حجت دختر نام معلم خانهای مخصوص قرار
داده اند از این معلم خانه ها کاتبه نشینهای کامل و دفتر دار و
موسیقی دان و غیره بسیار بیرون میآیند و اکثری از نسوان مشغول
انواع مشاغل میباشد چنانکه جمعی در مغازینها بست ریاست
دارند و باره برای دفتر داری یا تولیداری و خدمتگزاری و غیره مشغول
در بعضی امورات دولتی هم از چند ی باین طرف
از وظایف نسوان مصدر خدمات شده اند مخصوصاً تلگرافچی و
محرو و بلیط فروش راه آهن در بعضی نقاط از جماعت مذکوره
میشود و در لباس علامت مخصوص آنشغلها مانند مردان صاحب
شغل دیوانی میگذرانند اکثری از خانمهای صاحبان قشونی
باشوهران خود بار دو تا و ساخوئیهای شهرهای دور دست
مسافرت مینمایند برای دختران بی دولت و کنت کمتر شهر
پیدا میشود دختران از ده هزار تومان تا ملیونها باید تمول

هوا ابر بوده و از طرف دیگر آفتاب تازه میخواست از زیار بر
نمایان باشد در این بین چنین کشتی در میان بحر نمودار شد
کم کم بجنار آمد از میان کشتی همان سردار باقشون ابو الجحی
خود بیرون آمد بحضور پادشاه اسپانیول در پادش
این خدمات دختر خود را بر دارند کور داد در پرده دوم
مجلس عروسی بود که اطلاقهای بسیار باشکوه و عمده طرب
زیاد دیده میشود عروسی مفصلی برای سردار نموده
عروس آوردند در پرده سوم سیمکفزار مردمان منقلب
اطالییا آمد ربطی با خدمتکار دختر پادشاه درست نموده
بواسطه او دستمال ملکه را در دیده نزد شوهر ملکه برد ملکه را
بر وسیله بود پیش سردار مستم نمود و از سردار از غیرت
که داشت ملکه را بجهت بعد ملتفت بر بی تقصیری ملکه شده
خود را نیز بجهت وضع این بازی بطوری مجسم مینمودند
که جمیع مسائل در حالت طبیعی بلا تفاوت بنظر میآید زنی که
شبه ملکه شده بود از بازیگران پاریس بود در ملاحظت
و حسن صورت یگانه مجلس بود و سایر آقرتیت تا هم
بسیار وجهه و خوشگل بودند در ساعت دو از ده مجلس تمام
شد اکثر وقت بزبان فرانسه و روسی در این شب تر
تکلم مینمایند *

بهرک کمتر میروند محل بازیرا نوعی که در تالارهای ایرانی شاه
نشین قرار میدهند در تیاتر هم بقدر وسعت تماشاخانه
شاه نشینی که از زمین تماشاخانه دوزرع ارتفاع دارد
درست نموده و لوژهای تماشاخانه هم منقسم باوطاقهای
کوچک چهار نفری است که هر کدام دری مخصوص دارند
از جلوش محرم مخصوص کشیده اند که میان تماشاخانه نگاه میکند
چراغهای تیاتر هم تماماً گاز مشغول میشود در وقت
بازی ابتدا، موزگانچیان است که کمانهای خیلی بزرگ
تا بلندی دوزرع هست که دسته آنها تماماً کمان میزنند
و دسته دیگر قرانت و باسون و سایر انواع موزیک
قشنگ مینوازند بعد از موزگانچی پرده بسیار قشنگ
نقاشی شده دور نما از جمله محل بازی انداخته اند در ابتدا
بازی پرده بالا رفته اوضاع نمایان میشود از جمله بازیهای
که چاکر در آنجا سیاحت نمود تفصیل فتوحات کینفر از سر
داران پادشاه اسپانیول بود که در آفریقا فتوحات
نمایان نموده و از راه دریا مراجعت مینمود پرده اول
که بالا میرفت ساحل دریائی نمایان شد که آنجا بطرز بندر
بنظر میآید و دریا امواج و طلاطم شدید داشته در میان
دریا جزایر باد رخت سبز و خرم بسیار بنظر میآید از طرف

آب تبرک شده را اول بروی صاحبان بزرگ زده بعد
بجیع روی سالداها پاشیده و چندین نفر با وجود سردی هوا
دیخ های بزرگ که در روی رودخانه میآمد لخت شده توی آب
رفتند مردم او باش که در پشت رودخانه حاضر بودند متصل
بر سر و بالای خود آب پاشیدند لکن از اشخاص محترم ابداً
این نوع حرکت سر نمی زد با وجود اجتماع این همه مخلوق ابداً
بقاعده شنیده نمیشد بعد بنای شلیک توب و تفنگ گذشته
اکثری از این افواج ابوالجمعی و یک کنیز عمومی امپراطور
سابق که جانشین تفقاز بود حضرات آرا منه خاج ثویان
علیهه داشتند چون مذہب رسمی دولت روسیه رانداشته
از جنبه غیر از جمعیت خود دیگر سایر ملزومات عید در آنجا
نبود تیا تر قفلیس چون تیا تر بزرگ بسوز تمام نشده حالیه
تیا تر معروف در روی رودخانه و نزدیکی باغچه شهر
عجارتی است که از چند سال قبل بنا نموده اند محل نشین آنجا
در دست مرتبه قرار داده اند مرتبه بالا لوشاست در پائین
چندین صنف صندلی نشین گذشته اند که صندلیها هر قدر
قریب تر بجل سایر آنقدر در قیمت گران تر است و لوشها
از ده مناط الی بیت مناط روسی است اشخاص غیر
معروف به تماشای تیا تر میاید چنانکه مردمان محترم هم

کرایه یکساعت هر چه فرستادم منطری پیدا نموده موافقاً
از خانواده بسیار محترمی فدوی را در بلقون خود بدون چشم
داشت قبول نموده و غنهای دید پرایی و محبت بعمل آوردند
فدوی در نهایت صعوبت از منزل حرکت نموده بمحل موعود
رفت کنار رودخانه و بالای پل و کوچهای اطراف و عمارت
و پشت باها پر از جمعیت شده اکثر اشخاص محترم و خواتین
که محل نشین پیدا نتوانسته بودند به توی درشکه نشسته و در
درشکه در کوچ روبروی محل مذکور برای تماشا نگاه داشته بودند
در این بین صدای موزیک و شیپور افواج از هر طرف بلند
شد بقدری پانزده فوج از سر بازخانه تا با بایرک و سایر لوازم
حرکت کرده به کلیائی که خاج را با بایست میاورند رفته
وقت ظهر خاج را حرکت داده بطرف رودخانه ابتداء
سواره قزاق با دسته شدند رام بعد سردار کل فقار و
سایر صاحب منصبان نظامی و غیره عقب سر آن روحانیان لباس
مخصوص کلیسا و انواع بیرقهای روحانی و خاج در دست خلیفه
بزرگ بقدر صد نفر اطفال لباس ملکه به پوشیده در جلو
بیرقهای کلیسا افتاده بودند بعد از این با افواج سالداد بود
و غیر از این سالداد با چند فوج هم در طرفین خیابان ایستاده
بودند خلیفه خاج را بمیان تور انداخته بیرون آورده

و خوش گذرانی بسیار اصرار دارند در خراجی و اطلاق
و جود ابد آبکی ندارند باندازه که گرجیان شلغ هستند
و در مقابل آرامنه جمع آوری مینمایند حالیه در جمع آوری
تواریخ و لغات زبان خود و تائیس روزنامه ها بلغت
گرجی مردانه میکوشند وضع آرامنه و خیالات آنها بگرجیان
هم بسیار سرایت نموده با وجود نفوذ قواعد روسیه طایفه
مذکور وضع قدیم خود را ابد از دست نداده بهمان لباس
قدیمی خود بلبس بوده هستند چنانچه اناث مذکور در لباس
و فورم قدیم خود شانند و بهر جا که از طایفه گرجیه متفرق شده اند
میخواهند مطمع و جمع آوری نمایند از فرار یکدیگر گرجی عکاسی که
مشغول جمع آوری انگ برای ملت خود مینماید مذاکره میکند
در اصفهان و قریه پیدا نموده اند که اهل آنها تماماً گرجی بوده
اند اگرچه حالیه زبان خود را فراموش کرده اند باز خیال میکنند
که ما مورین مخصوص از طرف جماعت بجهت تفتیش حالات آنها
برود و در امورات دولتی از طایفه گرجیه دست اندر کارند
جمیع ادارات بسیار است حاکم نفس نفیس از طایفه است
بزرگهای معروف در میان قشون بسیار دارند حالیه در تفتیش
جماعت متنوعه زیاده از گرجیان شده اند شهر مخصوص بگرجیه
کوئیس است که عموماً ساکنین آنجا گرجی هستند و این شهر

بسیار با صفاست سابقاً در وقت سلطنت حکمرانی گرجیان
پوتی و باطوم و ادوئان و قارص جزو حکمرانی گرجیه بودند
خاج شویان تفلیس این عید را اکثری از شعبات مذہب عیسوی
بسیار گرامی می‌شمارند علی‌الخصوص شعبه ارتودوکس که مذہب
رسمی دولت روسیه باشد در جمیع شهرهای روسیه باین
بسیار شکوه قواعد این روز را بعل می‌آورند فدوی در این شهر
در تفلیس سیاحت کاملی از خاج شویان بعل آورد چذ روز
قبل از عید مشغول ترین مکان خاج شویان بودند در کتار رود
خانه اوطاق چوبین بسیار قشنگی درست نموده از طرفین
اوطاق خیابان خیلی مزینی که اطراف آنرا تماماً بسیرق
زده تا دم پل کشیده بودند و در دم پل دروازه چوبین
باقسام بیریق و روحانی قرار داده بودند و روز
سوم و بقدری جمعیت جمع شده در کویها حرکت غیر ممکن
بود از منزل فدوی محل خاج شویان دیده نمی‌شد و اکثر
بلقونهارا از طرف رئیس اداره نظیمه قدغن نموده بودند
که تماشاچیان در آنجا بنشینند بعلت آنکه جمعیت زیاد شده
احتمال میرفت که بلقون خراب شده و تماچیان دوچار صدمه
میشدند مگر بلقونهای مخصوص که مهندسین نگاه نموده و از
استحکام آن خاطر جمع شده اجازه داده بودند فدوی بجهت

زیارت نموده و مراراً ورا محترم و گرامی می شمارند و دیگری
مسجدی است که شاه عباس مرحوم بنا نموده ابتدای بنا را
با سنگ از میان رودخانه برداشته اند و در روی رودخانه بنا نموده
یک پل داشته حال چارپل آهین در روی رودخانه بنا نموده
اند ابتدا تعمیری که از طرف روسیه تقطیس شد و جزال برالوت
نموده است جزال مزبور بعد از اشجار معروف از طرف
دولت روسیه والی گرجستان گردیده اول بنا این شهر
در سنه میلادی گذاشته شد و از سنه ۱۱۸۴ میلادی
سنه ۲۱۲ شهر تقطین بسیار آباد و معروف بوده قبل از
آبادی آن شهر مقرر حکومت برای گرجیه شهر کوتایس بوده
هوای شهر تقطین گرمسیر است اگر چه میوات گرمسیر در
آنجا بعهل نمی آید مکن تابستان آنجا مثل گرمسیر است بسیار
گرم میشود زمستان آنجا خیلی خوب و مسرور است اهالی در
زمستان فوق العاده مشغول بکشور است در جنگهایی که با
سلطنت روسی و شجاعت معروف و مشهور است در جنگهایی که با
تاتار و عجم نموده اند رشادت و جسارت شایان کرده اند
و در جنگ دولتین روسی و عثمانی سوار گرجی فتوحات نمایان
نموده بود و اکثر داوطلب جنگ رفته حالیه هم کنسیازان
و نجابی آنها همه وقت در زیر سلاح حرکت مینمایند در عیاشی

رومانها شدند در جانیگری اعراب گرستان هم مثل سایر بلاد
آنها متصرف اعراب گردیده بعد از آن در عهد چنگیزی
سد تصرف مغولها گذشته و بعد بتدریج باز بسطت خود
شان مستقل گردیده و چندی بعد از این دولتین ایران
و روم گرستان را ضبط و منقسم نمودند در سنه ۱۷۱۳
میلادی موافق سنه ۱۲۰۰ هجری باشد بجهت هم کیش کلوس
امیر موافق عهدنامه که مختصر نگاشته شده خود را تحت حاکم
یت روسته قرار داده شاه شهید بعد از استحضار این
مطالب با قشون و استداد بر سر گرستان حرکت فرمود
و تخلص را با تمام قتل عام نمود و قشون روسی هم بجهت دور
راه باستداد آنها برسید و قریب پانزده هزار نفر زن و
مرد ایرانی با سارت بردند و ژورژیه دهم بعد از این
جنگ پادشاهی خود را تسلیم روسیه نمود قبل از هجوم مغول
شهر تظلیس بسیار آباد بود و اکثر صنایع ممتاز در این شهر
بود بنامی این شهر را ابتدا در میان دره و از طرف غرب
رودخانه گذشته اند و آثار قدیمی آن قلاع ضراب قدیمی است که در
که در دامنه کوه درست شده و در دامنه کوه مقبره شیخ
ابتدای آبادی درست شده و در همین محلیان او را
صغان معروف است که هم

خلیفه مذکور کوشیدند که آنروز وضع انانی شهر بکلی متوجه درود
خلیفه و تماشای آن بودند شخص خلیفه را بسیار عاقل و مهربان
تعریف مینمودند و بقدر هفتاد سال عمر دارد و از لوازم
خلیفه کی چاوشی با برق کلیسا بجواند اخته و دو نفر شاطراستاده
در پشت کالسکه خود داشت شب را هم در کلیسای مخصوص
ارامنه چراغان نموده بودند ارامنه از امپراطور حالیه بسیار
اسیدوار هستند ایامی که ولیک کنیاز عمومی امپراطور متوفای
حکمرانی قفقاز بود در حق ارامنه بسیار رایگان و محبت داشت
گویا بمشارالیه و عده داده بودند که بعد از تأسیس قرابت
چنانکه در بلغار از خانواده سلطنت پرنس سبت شمارا هم در
ارنستان حکمران و پرنس خواهم نمود امپراطور متوفای بعد از
اطلاع مشارالیه را از ایالت قفقاز انفصال داده بود و از این
مطالب خوشوقت نبود در خصوص مسائل و مطالب ارامنه
چاکر تحقیقات بسیار بعمل آورده لکن زیاده از این مناسب
تحریر نبود که عرض نماید تاریخ گرجستان تفلیس بزبان گرجی
بمعنی آب گرم است مناسبت حامهای معدنی باین موسم موسوم
شده بنوعی که سابق ذکر یافت شهر مذکور از قدیم پای
تخت حکمران گرجیه بود و تأسیس حکمران گرجستان سیصد و پنجاه
شش سال قبل از مسیح بوده شصت و پنج سال قبل از مسیح مغلوب

شهرهای فقهاز اکثری دان است مثل نخچوان ایروان و شیروان
و وان در لغت زند یعنی مثل و مانند است احتمال دارد مورخین
مذکوره زبان زند را هم مخصوص خود دانستند و خط قدیمی آنها
هم همان خط میخی عتیق بوده خطوط که معمول حالیه آنها نیست
بعد اختراع نموده اند در ایاسیکه فدوی در تفسیر اقامت است
خلیفه بزرگ از مقرر حرکت نموده بغرم تغزیت امپراطور ستوفی
و تمیت امپراطور جدید بیای تحت میرفت لکن مقصود باطن
از این سفر خواست استمداد و انجام مقصود از امپراطور
جدید است و رسماً هم عنوان نموده که موافق عهدنامه
برلین چنانکه در ماده شصت و یکم با بعالی در خصوص صلوات
امور آرامنه و آسودگی آنها از امنیت و غارت اکراد و
امنیت آنها تعهداتی که نموده باید بعمل بیاورد سگوسیند
دولت مزبوره در عوض این صد هزار سواره با هم جمیده
برای استیصال آرامنه از اکراد گرفته و علاوه بر آن سر اکراد را
در خصوص آرامنه همه نوع آزادی داده اند روز ورود
خلیفه چون محل عبورشان از جلو بلقون منزل فدوی بود کاملاً
ساحتی از ورود خلیفه نمود اگرچه از طرف دولت و حکومت
تفلیس استقبال و احترامات رسمی در حق مشارالیه بعمل نیاورده
لکن آرامنه ساکنین انجا بنوعی در استقبال و سایر احترامات

است که حالیه در روی اکثر مسکوکات و مقورات است چنانچه
از آنمانده و هویداست در خصوص آنکه عقیده فزوی
چنان است چون در اصفهان معمول شده که با اسم الله
مسکوکات و سایر اشیاء فلزی درست نموده میفرستند
شاید از منقلبین ارمنه جلفای اصفهان محض جلب منفعت
این سکه را درست نموده و از آنجا بدست مؤلف آن
کتاب افتاده در خصوص پادشاهی آنها آنچه از تواریخ
معلوم میشود صحیح المنطلب نوشته خواهد شد از ملوک
طوائف که عبارت از سلاطین اشکانی باشد یکسلسله
باسم ارشاکونی در ارمنستان حکمرانی نمودند بن
مبسوطات فوق ابتدای سلطنت آنها از اشکانان بوده
وزبان آنها هم بدلائل واضح از زبان زند مشتق گردید
و این دلیل که در خصوص تکلم حضرت نوح بزبان ارمنی
میاورند میگویند کشتی نوح در کوه عارات قرار گرفته
بعد آمده نخجوان را آباد نمودند و نخجوان در زبان ارمنی
بمعنی نخستین شهر است این مسئله تماماً مشهور غلط
است موافق کلیه تواریخ حضرت نوح در کوه جودی
فرود آمده و در طرف غربی موصل ابتدای آبادی گذشته
و اسم نخجوان نیز از لغت زند است چنانکه آخر اسمهای

علیه که در اروپا تالیف و نشر شده بزبان ارمنی هم ترجمه
نموده اند الحق در خصوص ملزومات و تدارکات علمی در
مختصین درجه جد وجد دارند اگرچه فدوی سواد ارمنی ندارد
لکن بعضی از صحبت های تاریخی که با آنها نموده و از تواریخ
آنها که در نزد فدوی خوانده اند معلوم میشود که در مطالب
تاریخی از شدت تعصب مسایل معلل بعضی دارند چنانکه
میگویند که حضرت نوح با زبان ارمنی تکلم میفرمودند
و دولت ارمنه قدیم ترین دول بوده و اکثری از دول
را بعضی وقت خراج گذار خود محسوب نموده اند و در
کتاب مسکوکات آنها فدوی صورت سکه وید که یک
طرف آن بزبان ارمنی و در طرف دیگری با خط معمول
حالیه ایران نوشته بودند کیخسرو و ابن کیکاوس بن
بنوشته آن کتاب گویا در آنوقت چندین سدهی بوده
سلاطین ایران و ارمنه هر دو باالشه فرمان روائی می
نمودند بداجت سکه پارا بدین شهرار زده اند فدوی
در بهمان نکته ایراد نمود که اولاً تاریخ جمیع طواریف
و ملل متنوعه از عظمت و جاهگیری کیخسرو و حملواست
این خط حالیه معمول آنگهد نبود معموماً آنوقت خط معنی

۴۶ - ماریسیا یکی از بنا در مشهور فرانسه است که در دریای سفید واقع شده

حضرات ارمنه اکثری در اجرای مقصود خودشان بسیار شد
نموده اند باز اکثری از وضع آن خلیفه متشکی هستند از آنجمله
روزنامه مشاک میگوید امیدوار بودیم در عهد این شخص کار
ملت بسیار بالا خواهد گرفت بنور خدمت عمده که مقصود
ملت است از خلیفه مذکور بروز نمی نماید جماعت مزبور استعداد
محقق از نقاطهای متعدده حاضر نموده اند لکن در این ورقه
زیاده از اینها مطلب مشروح نمیشده و نشان دولتی که در
پس پرده برای خود قرار داده اند صورت دوشیر است
که ما هر ارمنیان دو پارچه نموده است روزنامه رسمی غیر از
خاک عثمانی در همه شهرها دارند در شهر قفقیس است
دور روزنامه بزبان ارمنی طبع میشود که مشهورترین روزنامه مشاک
است که بیست دو سال قبل شروع نموده اند و روزنامه
محقق آنها در شهر مارسلیا در ۴۶، طبع و نشر میشود اکثر کتب

برادر محمد داد پادشاه آشکان بنا نموده و لارسا از جانب برادر خود
محمد داد والی ارمنستان بود بسم واقارشاک آباد قریه در نزدیکی
کلبا بست ارمنه و الارسا پات واقارشاک آباد تلفظ مینماید واقارشاک
از همان و الارسا پات اشتقاق یافته است

یکفایق واری مصدر بعضی افساد شده مرجع بینانید
بعضی وقت اکثری بدست عساکر دولت عثمانی کشته و یا گرفتار
می شوند از ارسال در این کار دستجات زیاد پیدا شده اقد
مات فوق العاده بینانید و هر قدر آنها بیشتر خسارت
بینانید دولت عثمانیه بهم سیاسترا سخت تر بینانید
و هر قدر سختگیری در آنجا زیاد میشود انقدر انالی حریص تر
می شوند چنانکه عاقبت کار امسال بقتل عام انالی ساسون
و بوش کشید اگرچه روزنامه های ارمنی و اتلاف نفوس و
و قتل عام را تا چهل هزار بنویسند لکن آنچه تحقیق گردیده تا
دو هزار ارزن و مرد بقتل رسیده از یقین خلیفه اعظم ^{بپای}

زیاری این کلیسا از قدیم و جدید دارد یقین خلیفه بزرگ هم در فوت
خلفا در آنجا میشود وضع یقین خلیفه کی ارامنه مثل سایر شعبات عیسوی
نیست که بر خلیفه میل نویس جانشین معین نماید چنانچه در وقت فوت
خلفا جمیع خاکهای ارمنی نشین اطلاع میدهند از جانب ملت و کلاء
برای انتخاب خلیفه معین شده باوچ کلیسا میروند و در آنجا مجلس نموده
انالی مجلس دو نفر از خلیفه که معین می نمایند از دو نفر برگزیده ام را امپراطور
روسیه تصدیق نماید آن خلیفه خواهد شد اسم قدیمی اینجا و لار سا
پات بوده که از شهر مشهور ارمنستان بود و این شهر را ولار سا

آخرین نقشه و خیال آنها این است که میخواهند دول خارجه را
مجبور بر این نمایند که خاک آنها را حجزا نموده مثل سایر قزاقها
باشند وسیله انجام این کار هم بدین نوع اقدام مینمایند
دولت عثمانی را ابتدا پرلازمه و ادار بیسیاسات سخت در
حق ارامنه ساکنین آنجا مینمایند و آخرین سیاست منجر
بظلمهای فاحش بشود بدین علت دول خارجه مجبور است
آنها بشوند از جمله عمده تدبیری که در این مسئله بخرج داده
اند اجتماع دستهای آشفته بر است بمعنی ملت دوست است
به ترکی آنها را فدائی گویند عمده شعبه فدائیان در روسیه
مجموع اند در ایران هم گاه گاه تولید میشوند از شعبات
فدائیان اتصالاً بخاک عثمانی گذشته مردم آنجا را تحریص و
ترغیب نموده اسلحه و آلات حرب با آنها میدهند بعد

در ریاست امورات مذهبی مینمایند مامورین از قبیل خلیفه و کشیش
شدهای دیگر که ارمنی دارد از این نقطه مامور میشوند کلیسای بسیار
قدیم و عالی در آنجا بنا شده موزه خوب هم در آنجا تاسیس نموده اند
بعثت تاراجی که اعراب و مغول از آنجا نموده اند از اشیاء
قدیم آنجا بسیار متفرق گردیده مکتبخانه با اسم ملت روحانی
بنا نموده اند لیکن جمیع علوم در آن مکتب خوانده میشود و قفیات

ملت خود در نهایت استعجال و مردانگی میکوشند امروز
 در خصوص علم تکمیل کتب و تواریخ و لغات زبان خود را با علا
 درجه رسانده اند و در هر شهر برای تحصیل اطفال مکاتب
 آنها سر در کمال نظم و مثل مکاتب منظم تحصیل اکثر علوم در آنجا
 ممکن است و در مکاتب هوش و گوش جوانان را بطوری با
 وطن پر نمودند که حال کنفرانسی پیدا نمی شود که در این
 خیال شریک و سهیم نباشد مرکز پولتکی آنها عمده در
 نقطه قرار داده اند یکی در اوج کلیسا ۳۵ و دیگری در بند
 مارسیل است اگر چه در امریک و لندن مجالس پولتکی دارند
 مکن منبع عمده بهمان است برای مقصود چندین نقشه کشیده اند

۳۳- بلغار قرا لچه ایست که بعد از قونقره برلن از دولت عثمانی
 مجرا شده مقدار نفوس آن پنج میلیون و پای تحت آن

شهر سو فیاست
 ۳۶- قوه طاق حکومت و ایالت مخصوصی است که از دولت
 عثمانی مجرا شده در شرق اروپای ترک اتفاق افتاده دولت

و پنجاه هزار نفوس دارد
 ۳۵- اوج کلیسا آباد کرده حضرت جرجس علیه السلام است مرکز
 در ارده روحانی ارمانه است خلفای بزرگ ارمانه در آنجا بوده

در ازمی با طراف خود نموده اند لکن خاک مخصوص آنها ایالت
مذکور بود ۷۰ سال قبل از میلاد و سلطنت آنها در دست
سلاطین ایران مغلوب گردید چهار صد و بیست و هشت سال
بعد مسیح مجدداً دولت آنها بید تصرف و استیلای سلا-
طین ایران گذشته بعد بعثت صفی که در اواخر سلاطین
ساسانی در سلطنت ایران بود دوباره سلطنت آنها منقذ
و بر پا گردید در زمان جهانگیری اعراب از هجوم قشون
خلیفه ثانی دولت مذکور هه منکوب و مغلوب اعراب
گردید بعد از چندی باز تائیس طایفه مذکور نمودند
در هزار و سیصد و هفتاد و پنج مسیحی که ۷۹۲ هجری باشد
دولت مذکوره ضبط دولت عثمانی کردند دولت ایران
هم طرف ایران را ضبط نمود ولیون پادشاه آخرین آنها
بجته استمداد از دول اروپا بیاریس رفت بجهت اغتشاش
که در داخله دول اروپا با هم دشمنی نمودند بمشاریه
استمداد نموده خاک او را استمداد نمایند پادشاه مشاریه
در بیاریس وفات نمود بعد از جنگ دولت روسی عثمانی
و انفصال قرا لهما صرب و رومانی و بلغار ۲۳۳ و قره طاق
۳۲۰ از دولت عثمانی جماعت ار امنه نیز بخیال تائیس
سلطنت قدیم و مجزی شدن افتاده از آن وقت و ترقی

این اوطاقها را رنگ سیاه زده و پیخه آهنی گذاشته و در
دو طرفش محل نشین قرار داده اند و عقب تمام
اوطاقها هم واژون پسته دولتی را بسته اند در کنار این خط از
ابتدا تا انتها شهرهای مذکوره واقع شده اند بندر پوطلی کوی
تایس بندر باطوم ثقلیس آقسطفا گنجه تاباکوست جماعت
ارمنه موافق حساب آخرین تاینج کرور در جمع کرده ارض به
تعداد آمد دو میلیون یک کرور آن در خاک عثمانی و یک
کرور آن در خاک دولت علیه ایران و یک میلیون و
پانصد هزار در روسیه و یک کرور آن متفرق بسیار دول
بروی زمین گردیده چنانکه در اکثر جاهای دور دست از
این جماعت پیدا میشوند از قبیل جزیره مداگاسکار و
استرالی و غیره عمده تفرقه شان در انقراض دولت سلطنت
خودشان گردید موافق تاریخ خود آنها ابتدا ای ملوک
دو هزار و مئصد و هفت سال قبل از میلاد مسیح بود جماعت
مذکوره از اولاد آدام ابن نوح هستند و بدان جهت ارمنی
نامیده میشود لکن خودشان ملت خود را نای می نامند
های اولین پادشاه آنهاست ارمنستان که مخصوص سلطنت
ارمنه بود عبارت از ایالت ارض روم و وان و ایردان
است اگرچه بعضی وقت کارشان رونقی گرفته دست

نغز را حرکت میدهد نمرة اول را محض احترام بعقب تمام
 و اقونهای بندند بدین جهت اوطاقهای عقب در وقت بیرون
 آمدن لکوموتیف (۳۱) از راه سالمتر خواهند ماند بعد از آن
 نمرة دویم و سیم است و دوشک و پشتی های نمرة اول را
 مخمل نموده و سایر اوضاعش بسیار کمال است نمرة دویم
 ماهوت و نمرة سیم نیمتخته های چوبی است در هر روز یک
 ماشین بسته از باطوم بیرون آمده و دیگری از باکو حرکت
 مینماید و در وسط راه این دو ماشین بهم میرسند و مردمان
 مسافر اگر با واقون (۳۲) پشت حرکت نمایند ابداً در راه
 معطل نمی شوند و اقونهای مال التجاره اتصالاً در راه تردد
 دارند لکن در ساعت کمترین و معطل میشوند و برای حرکت
 نفت ظرف مخصوص آهنین که دارای چرخهای حرکت است
 داده اند و این واقون از سار و اقونهای سنگین ترند بقدر
 پنجاه عراد و از آنها بیک لکوموتیف بسته حرکت میدهند
 و اقونهای سایر هم پنجاه عراد بسته میشود لکن بسته را
 تا دو انزده تایی بندند و واقون مخصوص برای حرکت
 محبوبین درست نموده و جلوه همه اوطاقهای بندند

۳۱- لکوموتیف چرکیکه بقروه بخار حرکت مینماید میگویند
 ۳۲- واقون یعنی کالسه و اوطاقهای نشین دو فر است

تفلیس آورده اند بعد از انتقال باطوم بدولت روسیه خط را
تغیر امتداد داده به بندر باطوم آورده و تا شهر باکو رسا-
نیدند از وقتی که انتهای خط باکو آمد برای حمل نقل نفت
منفعت راه فوق العاده تفاوت نمود این خط به
دریای خاجی ترخان بخاطر راه آهن ترکستان ملحق میشود و از
طرف رشت مال التجاره ایران هم از این خط فرستاده
میشود از چندیکه حق کومیانی از این راه تمام شده حال متعلق
بدولت است از وقتی که متعلق بدولت گردیده وجه
کرایه را بسیار ارزان نموده اند و خط جدید امسال دولت
روسیه از این خط بقارص و از قارص بایروان خواهند آورد
بعد از یکسال نیم ایزاد تمام خواهد شد بعد از تمام ایزاد مسا-
فرین ایرانی بسیار آسوده و سهل سفر خودشان را خواهند نمود و
رحمت چاپارخانه را از ایروانی تا آقسطفا خواهند کشید علی
الخصوص مسافرین زمستان از دست بوران و برف راه
میان دلیجان تا ایروان خلاص خواهند شد لکن عمده منظور
دولت از کشیدن این راه نه برای جلب منفعت است
مقصود کلی سهولت عبور و مرور لشکریان است این خط
راه آبن در بر ساعت هفت فرسخ راه میرود و او طاقها
نشین را در سه مرتبه قرار داده اند و به او طاق تا بیت چهار

عرادهای تلمبه و عرادهای آب و زردبان بود زردبانها را
 محض این آورده بودند که اگر راه و پله آتش بگیرد ساکنین را
 بتوسط زردبان خلاص نمایند لباس عساکر اطفالیه
 عبارت از کلاه خود برنجی و نیم تنه و شلوار چکمه و دست
 کش نمدی و در پهلوی هر یک تبری آویخته و در دست لهاز
 آهنین داشتند در خاموش نمودن این حریق بنوعی صلبی
 و چابکی نمودند که وصف شان بخریت سلم غیر ممکن است
 بقدرده اوطاق بکلی از این صدمه خراب و معیوب
 گردید و اکثر اثالی همان خانه متفرق شدند آن شب در
 همان خانه غیر از بنده و دوسه نفر کسی نماند بقدر دو هزار
 تومان خسارت رئیس هتل را صاحب منصبان پلیس تصدیق
 نمودند و بمشارایه هر چه وارد آمده بود بعمده کومپانی آسو-
 رانس (۳۰) بود با وجود این بجهت تفرقه ساکنین خسارت
 بسیار بر رئیس هتل وارد آمد *

خط راه بندر باطوم تا باکو

این خط راه از بندر بوتی ابتدا نموده از راه کوتائیس به

۴- آسورس یعنی کومپانی مشروطه غیر از ایران در اکثر دول اینگونه کومپانی معمول است
 که هر کس میتواند خانه یا اساس البیت یا مال تجاره خود را بوجه منقصری آسورس بنماید
 که هر وقت صدمه بانها رسید خسارت آزا از کومپانی دریافت نماید

منزل این بنده بود و در نمره اول و دوم چو نفر از کنیا زان گرفته
بودند نمره دهم و یازدهم منزل جزال روسی که مامور استگانا
قلعه قارص بود و موقتاً به قلیس آمده بود و در بر
نمره بیست و یکم غیر معروف و مسافری زیاد منزل داشتند
و اکثر اوقات در سالون این هتل مهمانی باله داده میشد
ریاست این مهمان خانه بیک شخص نیریان نام که ملتمس
ارمنی و اصلاً ایرانی است منسوب و متعلق بود مردم
میل منزل نمودن آن هتل را داشتند چند روز حرکت
چاکر مانده علی الغضیبه آتش از اشتهار خانه بسقف مرتبه دهم
افتاده که آبی سقف شعله ور گردیده ساکنین هتل بنای
تفرقه و فرار را گذاشته تماشاچی را هر طرف با طرف
عمارت جمع شده بای هوای غریبی بکار افتاد در این بین
بموسط تلفون رئیس نظمی شهر اطلاع داده بفاصله پنج دقیقه
عساکر اطفاییه با هلیت بسیار غریب خودشان را رسانیدند
در مدت ده دقیقه آتش را خاموش نمودند دست این
عساکر بقدر صد نفر بودند ابتدا دو نفر سواره بجا ماندند
عقب سه آن دو نفر شپورچی که شپور میزد همه کالسکه
و در تکیه و ترموای در جای خود ایستاده بعد از گذشتن
این اداره آنها حرکت مینمودند اسباب اطفاییه

هم تماماً آینه بند قرار قدیم ایران است تالار اول سفره
 خانه و بوفت است تالار وسط مخصوص رقص است دیگری
 برای گردش و صحبت نمودن است تالار وسطی بلقون
 قشنگی برای موزک‌کامپیان دارد این دستگاه موزیک بال
 دولتی است در هر نیم ساعت رئیس اداره موزیک
 زنگی که مخصوص رقص است زده موزیک‌کامپیان مشغول
 نواختن ترانه رقص شده یکم دیگر زن دست انداخته
 مشغول دانس کردن میشوند و آنما سک برای التنت هر
 خانم که داخل مجلس شود شناخته و معلوم نگردد مسائل باریک
 عشق‌بازی هم بواسطه این مجلس برای طالبین ممکن می‌شود
 لکن باین مجلس اشخاص غیر محترم و بی تربیه پیچوسیه راه
 نخواهد یافت بوتل و رسایل (۲۹) این مهمان‌خانه
 در ابتدای کوچه بالای مجتهد در روبروی مجتهد و رانسودیل
 قدیم واقع شده دو سال قبل برترین مهمان‌خانه شروع
 نموده اند عمارت آن سه مرتبه و دارای کیسالون بزرگ
 و سی نمده ا و طاق است نمده هفدهم و پانزدهم و چهاردهم

۳۹ - و رسایل اسم عمارتی است در پاریس که لوی پانزدهم امپراطور فرانس
 آنرا تاسیس نموده حالیه این عمارت را آموزه نموده اند از آنجا یکم هر مهمان
 را باسی موسوم مینامند این بیوتان را اسم بان اسم نامیده اند

عمارتی که دارای چندین تالار بزرگ است یکی مخصوص شام
خوری و غیره است و دیگرها برای باله (۲۸) و رقص
و تئاتر است در جای دیگر روزنامه از هر زبان چیده
اشیاء جدید الاختراع از قبیل آلات علمی و حریمی و
مال التجاره برای نمونه در این مجلس می گذارند کارخانه
قدیم و جدید و کتابچه نمونه های کارخانجات و بلیط های
اقتسام لاتری در آنجا گذاشته شده و مجلس دیگر مخصوص
انواع قمار است خانمهای محترمه اکثر وقت در قلوب
خواهند شد لکن شخصی بی سر و پای بیچوقت و بی هیچ نوع
با سنجار راه نخواهد یافت بال ماسکی بال بعضی رقص و ماسک
اسم نقابی است که خواتین در وقت تغییر صفت و دخول
این نوع مجالس بروی خود می بندند این مجلس مخصوص
رقص است که خانمها با تغییر لباس بروی خودشان ماسکرا
بسته داخل مجلس می شوند این مجلس در عمارتی است که
در بلوار بزرگ ساخت شده سه تالار تو برتوی بزرگ دارد
وضع تالارها تماماً طح تالارهای قدیم است پنجره های
انجار آلات بری باوند یک الوان نموده و خود تالارها

علیه ایران اول صنف تجار است بعد اصناف و دیگری عمده و
مزدورانند سوای از آنها بعضی اشخاص شریر و بی سرو پا برای
سرفقت و جیب بری بانجای جمع شده اند که بودن آنها باعث
اوقات تلخی است اگر علت عمده اجتماع آنها آسانی قانون
و بیات دولت روسیه است چنانکه بزرگترین سیاستهای دو
جس دائمی و سپر است این نوع اشخاص ابد از حبس و رفتن
بیرتری و باکی ندارند سیاست جس مخصوص اشخاص با تریه
است اینگونه اشعار تا سیاست چو تو فلک و اقسام نسف
شدید نشود چگونه آرام توانند نشست این است که اکثر اشعار
از ترس سیاست سخت از وطن خود گریزان شده آمده در اینجا
بدون ترس و بیم مشغول افعال شنیع شده و ملتی را بدنام
می سازند *

مجلس قلوب

این مجلس مخصوص است برای اشخاص محترم در تظلم و قلوب < ۲۷ >
بهست یکی مخصوص صاحبمنصبان و تجار روسی و گرجیان است
و دیگری هم برای تجار ارمنه است قلوب عبارتست از

عمومی برای بنا خوردی ترتیب داده و از هر زبان روزنامه
برای خواندن در آنجا حاضر است و پیاپی سایر مبله های این
سالون < ۲۵ > مکمل و در چندین محل چراغ الکتریکی دارد
و چراغ بزرگ برقی هم در توی حیاط گذاشته اند رئیس
و عمده جات این هتل تماماً فرانسیه میباشند قراند < ۲۶ >
هوتل که در روبروی هتل لندن واقع شده عمارت
خوب و خوش منطری است قونسولگری دولت علییه
ایران بعد از مراجعت اعلیحضرت بهایون روحانفداد
از سفر سیم فرنگستان مرزا رضا خان معین الوزار به خیرال
قونسولگری شرفلیس و قفقاز معین گردیده در بیچ شهر
قونسولگری دولت علییه ایران در دول خارجه باین امتیاز
نیست و قونسولگری ایران از مرتبه ترجیح بقونسولگریهای
خارجه دارد در خصوص عمارت و تجملات و رضامندی تبعه
نخستین نمده محبوب میشود و شخص خود قونسول هم کمال
احترام در میان انانی این شهر دارد چونکه قونسول مغزی الیه
شخص عالم و با اطلاع است قونسولگری مشار الیه اسباب
افتخار تبعه و باعث آسودگی آنها گردیده و از تبعه دولت

سالون تالار بزرگ برای مجالس مهمان و غیره

۲۵ - قراند در لغت فرانس یعنی بزرگ است

مهمان خانه ها

با سهام متصرفه قریب بصد هاتل (۲۴) در این شهر
تاسیس شده که بهترین و مجلل ترین همه آنها هوتلی است موسوم
بلندن که در کنار رودخانه کور واقع گردیده و از سمت
دیگر روبروی باغچه سابق الذکر است این هوتل عمارت
بسیار عالی و دارای اوطاقهای متعدده و حیاط قشنگ
مخصوص است رئیس و خدمه این بسیار موضع هر کدام
دارای دست زبان هستند و نسبت بسیار بوتلها قیمت منزل
و خوراک در آنجا خیلی تفاوت دارد

دوین مهمانخانه

موسوم به قفقاز است که در بلوار بزرگ واقع شده
این هوتل اول مهمان خانه ایست که در این شهر نباشد و الحقیقه
مهمان خانه با ترجیح دارد اگر چه هوتل لندن اول نموده محسوب
و مشهور شده لکن وضع اینجا ابداً نسبتی ندارد و آغشته و
بلقونهای این هوتل بلوار بزرگ نگاه میکند تا دلار بزرگ

---

۲۲ - هوتل در زمان فرانسه یعنی مهمانخانه است

فروش آلات فزیک < ۲۰ > و شیمی است < ۲۱ > که عبارت
از اقسام ماشینها القریقی و انواع قومیاس < ۲۲ > و ترومتر
< ۲۳ > و بارومتر و ذره بین ها و آلات جوهرش و هندس و
نقشه کش باشد چند عدد ماشین چراغ القریق بود که قیمت
کدام دو لیست مناط روسی که عبارت از صد و ده تومان
پول حالیه ایران باشد بود این ماشینها هر کدام بقدر بسیت
چهار چراغ می تواند روشن نماید بواسطه بخاریا سب و یا
آب حرکت میکند لکن در جای که آب روان بوده باشد
احتیاج با سب و یا بخار ندارد و بسیار ماشینهای مکمل وجود بود
بسیار ماشینها از قبیل خزادی و خیاطی و سراجی با قوه القریق
بسیار بود اگر نخواهد یگان یگان شرح دهد این اوراق ^{تفصیل} مشخصه
اشیاء مذکوره خواهد شد

۲۰ - فزیک علمی است لبیبی در فهمیدن قوه اجسام این علم را حکمای
متقدمین پیدا نموده بودند حکمای متأخرین از چندین باین طرف وسعت
زیادی باین علم داده حالیه از مشهورترین علوم متداوله است
۲۱ - شیمی علم ترکیب ادویه و تجزیه آن
۲۲ - قومیاس قطب و قبله ناست
۲۳ - ترومتر میزان گرما و سردی است در ایران مشهور بمیزان الجواه
است

اسباب کثافت که باعث تولید امراض است در خانه ها و
و کوچ ها ابداً نمیگذارند بماند قصابها گوشت امروز را بفرو
نی توانند نگاهدارند بقال میوه کهنه را ب مردم نبالست بفرو [شد]
و خود که یک حکیم اجازه نداده و بگوشت آن علامت نرزه
اند بیازار آوردن آن ممنوع است اگر احدی تجاوز
این او امر را نماید مورد سیاست سخت خواهد شد دوا
فروش دو نوع است یکی نسخه بند و دیگری دوا فروش
کل و عمومی نسخه بنان بدون امضای دکتور مثقالی دوا
بکسی نمی تواند بدهد و به نسخه حکیمهای غیر معروف دوا
نمیدهند این مغازینها بقدری قشنگ و مجلل است
که اکثری از مغازین ها ترجیح دارد و در هر مغازین عملیات با
علم و تربیه مشغول خدمت هستند یکی نسخه ها را ضبط میناید دیگری
پول دوا میگیرد و یک نفر هم دوا را بسته می آورد و
دیگری ثبت فروش نگاه میدارد اکثری از میرزاهای مغا-
زینها خواتین هستند در این مغازینها غیر از دوا عطریهای
بسیار خوب و صابونهای مخصوص میفروشند و چندین
مریضخانه عمومی و سربازی و غیره در این شهر تاسیس
نموده اند که در خوبی عمارت و گل کاری و سایر لوازمات
الحق ذرّه فروگذار نمی کرده اند و چند مغازین دیگر برای

آب بسیار گرم که بدرجه بخار رسیده جاری میشود و از دیگر آن آب
فواره داری جریان نیماید در دیوارهای حمام اکثرش آینه های بزرگ
و اغشته بزرگی از میان حمام بیرون دارد و زنگ اخبار الکتریکی هم
برای صدا نمودن عمل بر دیوار جامه کن نصب شده این اداره
حمام (اورلیان) ساعت از پنجاه تا دو تومان نمره دارد *

حفظ الصحت و طبابت شهر شکرپیس

در این شهر مثل سایر شهرهای مدنی اطبات صنف منقسم
اولین اطبای دو لشکری است و دویم اطبای مامورین
حفظ الصحت است و سیم طبیبان عمومی است طبیب از هر قسم
باشد ولو در قریه هم بخوابد معالجه مریض پردازد باید دیبلوم که
عبارت از تصدیق مکتب طبیبی است در دست داشته باشد
والا بدون دیبلوم احدی قادر نیست که با بر طبابت قیام نماید
اطبای لشکری است که فقط با قشون حرکت نموده و غیر از
خدمت عسکریه کاری دیگر ندارد موافق قانون نظامی اطبای
لشکری هم در جزو صاحبان منسک بر حسب الیاقه
دارای درجات منصب هستند حفظ الصحتی شهر را در جزو ریاست
یکنفر دکوژ قرار داده اند که اجرای مخصوص برای معاونت شس
مذکور تکمیل گردید و اتصالاً مشغول انتظام امور صحیه هستند سباب

کاشی درست نموده از در که داخل میشود چندین پله خورده پایین
میرود و پله ها را همه از مرمر سیاه سفید است و اطراف پله ها را
همه از چوب گردوی رنگ کشیده مچگرد نموده و روی پله ها را
فرش ممتاز خوبی انداخته بعد از اتمام پله ها داخل دالان طولانی
کم عرض میشود و این دالان را از کاشی بسیار مرغوب درست
نموده و با مرمر سفیدی فرش کرده اند و نیم تختهای زیادهایی
قشنگ برای نشیمن چیده و اقسام گلهای مخصوص و چندین
حوض بلور با ماهی های الوان در آنجا گذاشته اند از میان
دالان داخل نمره های حمام میشوند این حمام بقدرسی نمره
دارد که هر نمره عبارت از یکجا مکن و یک گرمخانه باشد هر
جامه کن دارای چهار نیم تخت و یک آینه بدن نما و
یکمیز مرمر است و روی نیکتاهای مخصوص انداخته
و خود جامه کن از کاشی و مرمر درست شده است و
اغشقه بزرگی به بیرون است از جامه کن در فرنگی میان
حمام است در میان حمام دو حوض مرمر قرار داده اند که
الصالا آب گرم معدنی از شیرهای بزرگ بتوی حوض ریخته از طرف
دیگر جاری می شود و دو نیم تخت مرمر هم برای خوابیدن گذاشته
شده در دیوارها چندین شیر و چرخهای کوچک نصب نموده
بعضی مثل آب پاش آب گرم و سرد میریزد و از شیر دیگر

گفت که تفاوت این آلات فلاحت با آلات فلاحت عالیه
 ایران مثل تفنگ ماوزیر و فتیله و حقاوق است قیمت بعضی
 از آن ماشینها بوجه اختصار معروض حضور مبارک سدار دستگاه
 شیار کردن ارسی الی شصت تومان ماشین شلتوک کوبی
 از هفتاد الی صد تومان دستگاه اسبی برای حرکت ماشین
 شلتوک کوبی صد و پنجاه تومان ماشین کلمش کوبی از هفتاد الی
 صد تومان ماشین پنبه صد و ده تومان ماشین بخار برای
 دستگاه های بزرگ از قبیل کلمش و شلتوک از هشتصد الی
 هزار دو سیت تومان این ماشین در ایران حالیه بکار برنجخورد
 دستگاه اسبی کفایت است

حمامها

حمامها این شهر در خوبی نظیر ندارد غیر از حمامها
 تابستانی جمیع آبهای حمامها آب گرم و معدنی است و چندین
 نوع حمام دارد که در سه نمره نتوان آنها را قرار عمومی و وسط و
 خصوصی آنکه خصوصی است بقدر ده باب میشود که بهترین و ممتازترین
 همه آنها حمام است که یکی از شتمولین گرجیه درست نموده و
 باسم (اوربلیان) مشهور گردیده این حمام در کنار روخانه
 کور واقع شده ابتداء جلوه خان بسیار قشنگی است که از

در نهایت خوبی در مدت قلیل کار را با تمام میرساند و دستگاه
تخم پاشی بتوسط یک اسب میتواند چندین طناب زمین را در یک ساعت
تخم بپفکند و اقسام ماشینهای شلتوک کوبی دیده آنکه بسیار
مفصل است با قوه بخار کار میکند باین ترازاو با آب اسب
حرکت کرده در کمال خوبی در روزی چندین خروار شلتوک را
برنج بیناید بدون اینکه ذره نمک زده باشد ماشین پنبه
اندازی آنکه با آب و اسب در روزی بقدر دو سیت من
پنبه حلاجی شده بیرون بیاورد و دانه ها را علاوه سیریزه
مختصر آن ماشین بتوسط یک علمه کار کرده روزی سی پوت
پنبه بدون زحمت بیرون بیاورد ماشین کلش کوبی
در دو روز محصولات یکده معتبر را بخوبی میتواند بکوبد و
و ماشین دیگر که بتوسط دو اسب حرکت میکند در هر ساعت
چندین طناب زمین را در و بیناید اقسام این ماشین ها
بقدری وفور دارد که در این مختصر ورقه نمیگنجد همینقدر می توان

اعمالی که در دعوی دولتین ایران و روس از مشارالیه در تسلیم
شد تبریز روی داد بود بعد از مصالحه مشارالیه از خجالت که در خود با
روسیه گریخته در تقفیس توطن نموده بود داعی که باسم مشارالیه تا حال
مانده بدان جهت بلواریکه از مجسمه وراثتو تا باغ مذکور است بهمان اسم
مجمعه معروف شده این محله یکی از محله های معروف تقفیس است

دخترها داخل میدان شدند که الحق کارهای آنها به تحریر و توصیف
 نخواهد آمد یکی بوشقاب چینی را بقدرده زرع بهوا میبنداخت
 در مراجعت کنار بوشقاب بروی ناخن یکی از انگشتان آن
 می افتاد بهمانطور سر بالامی ایستاد و دیگری چندین کارد بزرگرا
 بهوا و بایک دست همه آنها را در بهوامی چرخانید و چند مشعل کوچکرا
 بهوا انداخته و چرخ میداد و پوتل یا بهوا انداخته در مراجعت
 بهوا انداخته و چرخ میداد و پوتل یا بهوا انداخته در مراجعت
 پوتل را در بالای یک انگشت نگاه میداشت بعد از اتمام
 همه این بازیها هر چه دختر و پسر در تماشاخانه بوده یکدفعه
 بجلس آمده بقدر نیم ساعت رقصهای بسیار خوب نمودند
 بجم ساعت به نصف شب مانده مجلس تمام میشود

ماشینهای فراحت

در محله مشهور مجتهد < ۱۹ > و در عمارت وسیعی این
 ماشینها را جمع نموده و میفروشند و در همین عمارت مشغول
 دست نمودن اکثری از اینها میباشد اقسام کوتانها برای
 شیار نمودن آبی و دیسات و چمن و غیره اختراع نموده اند که
 بتوسط دو اسب بکار می افتد عوض چندین جفت گاو و در هم
 مجتهد آقا میر قاج پسر مرحوم آقا میر یوسف تبریزی است برای

تمام کلید ساعت میبازد چند بار که کلید را حرکت میدهد
طرفه خیلی بزرگی که عوض پاره شدن فرساعت در میان ساعت
آتش میگرفت و آن ساعت ساز همه را حمل بکار شیاطین مینمود
سابقه خصوصیتی که با او داشتند این همه زحمت را با او میدادند
یکی از این منخره چی ها خوک با تعلیم داشت که هر چه با او میگفت
اطاعت مینمود و اظهار نمود که من با این خوک برادرم علت
سیاهی او با من این است که او در شب متولد شده من در روز
بعد رئیس اداره آسب که بسیار خوبی سوار شده بجلس آمد
این اسب بهوای موزیک همه نوع میرقصید دستهای خود را بلند
نموده با پای خود حرکت مینمود اسبی بدین خوبی ندیده بود پس
همین رئیس سوار اسب سفیدی شده بود که کلهای پرکاری
سیاه بقدر بزرگی مجیدیه سفید داشت و در سر آن اسب هنری
بسیار ممتاز بخرج میداد در تمام دویدن اسب با چکه بروی اسب
پریده و می ایستاد و پانای خود را در قوی شامیگزاشته با یک
چیزی می بست بهمان حالت بر بالای اسب میریدیم
در تمام حالت دویدن بوده است و بعد از آن تا دو فقره
یکی در سن دو انزده و دیگری در سن شانزده باد و اسب
داخل مجلس شده در تمام دویدن اسب بدوش هدیگر چسبن
مینمودند و از میان چندین حلقه میگذاشتند و نفر جوان بعد از

و تماشا بینند و راه این مرتبه هم محض جهت احترام مجلسیان از
خارج قرار داده چراغهای آنجا تماماً گاز است و در غلام گردش
بیرون اوطاق چای خوری و غذا خوری قرار داده اند ابتدا
دختر بسیار خوشگلی با لباس مخصوص بازی وارد مجلس شده بعد
از تعظیم و تعارفات با اهل مجلس بروی سیسی که عوض ریمان بسته
اند رفته و در روی سیم بدون لنگر و غیره هنرنمای بسیار ممتاز رنج
میداد از جمله گوی بسیار تشنگی فلزی بر نوک کلاه خود که در سر
داشت میگذاشت بعد بقوت هر چه تمامتر گوی را از سر خود
بهوای پراشید آن گوی بقدر زرع بالا رفت مجدداً بر سر
همان نوک معاودت نموده می ایستاد و چندین گوی بزرگ را
با یک دست در حین بازی بهوای انداخت آنها را اتصالاً
در سواد و میداد بعد از آن سخره های بسیار مضحک بمیدان
آند و لباسهای عجیب غریب پوشیده بودند و یک نفرش
بجهت خنده مردم خود را از بلقون مزگانچان که پنج شش زرع
ارتفاع داشت برپا انداخته و دیگری بقدر زرع نفر از دختران
پیشخدمت که آنها هم جزو عملجات بازی میباشند پیش هم
دیگر می چید از روی آنها معلق وارونه میزد که هیچکدام آنها در آن
اشنا بر نینخورد و یکی دکان ساعت سازی و انموده ساعتی
دیوار کوبی برای درست نمودن بنزد او می آوردند به تعجیل هر چه

سرک تماشاخانه است برای اقسام بازیهای ژمناستکی و
 جانوران با تسلیم و سایر بازیهای غریب فدوی چند شب
 به تماشا رفته مختصر تفصیلی از وضع آنجا عرض نماید این تماشا
 خانه را تماماً از چوب بنا نموده اند دوره آرزای غلام گردش قرار
 داده اند و از توی غلام گردش داخل تماشاخانه میشوند بالای
 این تماشاخانه را با گنبد چوبی سقف شده میدان کوچکی خاکی گرد
 در وسط دارد و اطراف آن تا بلندی سه چهار ذرع دور دور
 برتبه های نشیمن تقسیم نموده اند در یک طرف بلقون چوبی برای
 موزکا نچیان درست نموده اند دوره میدان دیوار کوچک
 چوبی به بلندی نیم ذرع کشیده در عقب آن دو جفت صندلی نمره
 اول و دویم قرار داده اند و بالای آن نمره های لوزی است (۱۸)
 که در هر لوز چهار صندلی گذاشته اشخاصیکه با خانواده و فاطما
 می آیند در آنها می نشینند راهی بقدر سه ذرع از کناره لوزها
 برای عبور و مرور گذاشته است مرتبه دیگر هم برای نشین در بالای
 آن راه قرار داده که قیمت آنها خیلی ارزان است و در پشت
 این سه مرتبه جای بسیار ارزان که هر کسی بتواند از آن عبور و
 برآید درست نموده اند و ساکنین این مرتبه در سر پا باید ایستاد

۱۸ - لوز به حجره های خاصه تماشاخانه گفته میشود

است که این صنف قشون مخصوص حفظ مراتب قانونی و عمده
 دولتی است که هیچ کسی را یاری تجاوزه و امر آنها نیست بعد از آن
 صنوف توپچی از قبیل سیار و توپچی سواره و توپچیان ثابت توپان
 بزرگ و افواج پیاده از قبیل مهندس و مقدمه الجیش که عبارت
 شاسور د ۱۳۰ باشد صنوف سواره از قبیل دراکوان د ۱۵۰ و
 قزاق و کور و اسور د ۱۶۰ بعد از این دستجات پلیس است
 د ۱۷۰ از قبیل مستحفظین کوچها و فرانش حکومتهاست وضع اسلحه
 قشون را هم بکلی از قبیل تفنگ و توپ و غیره تغییر داده هم
 اسلحه جات جدید الاخراج است لباس زمستانی پیاده نظام
 عبارت از نیم تنه و شلوار ماهوت سیاه است که در
 دست و پانچدان یراق سفید گشته اند و از روی آن پالتو
 پوشیده کیفیت کمر بسته و عموماً نفرات قشون در زمستان ماشاق
 مخصوص دارند صاحب منصبان از روی پالتو شمشیر و ریولور می بندند
 ساله داد مایک از ارمنی گرفته اند علاوه بر آلات معمولی سربازی
 قمر بسته اند

-
- ۱۲ - شاسور سربازان سبک اسلحه پیش جنگرا گویند که مینوع مقدمه الجیش محسوب میشود
 ۱۵ - دراکوان سواره سبک اسلحه است و در لغت بمعنی درازد نامست اکثری
 در دول متدنه ازین صفت سوار دارند
 ۱۶ - کور و اسور سواران زرد پوش و سنگین اسلحه است
 ۱۷ - پلیس عساکری است که ملل و اقوام شهرها را بر تحت اشطام داخل مینمایند

اگر با هم نزاعی داشته باشند موخراً بقاعده نظامیانه باید با
یکدیگر دول نمایند و صاحب منصب در وقت بارش و آفتاب
حق گرفتن چتر ندارد و بدون شمشیر و تمام فورم از منزل بیرون
نمی‌تواند بیاید صاحب منصبان ردیف هم با هم بطور مقید هستند
در صنف پیاده برای هر فوج یکسر هنگ رئیس و فرمانده است
سرتیپان سه اقله سه فوج هزار نفری دارند و قرار در رتبه منصب
بقرار است که از بدو عرض میشود وکیل اول نایب دویم نایب
اول کابتن ماژور نایب سرهنگ سرهنگ جنرال ماژور
جنرال لیه توانان جنرال اجودان هر روس که از سن
بسیست یک گذشت بقرار قانون دولتی بعسکریه مکلف است
تا سه سال موظف خدمت بعد تا نه سال در صنف عساکر
اصطیاط و ردیف خواهد بود و در زمان محاربه با خرج و حرکت
چهارگرو و رشون دولت مذکوره مقید است استعداد بحریه
آن عبارت از سیصد و سی و هفت سفینه جنگی است
بسیست هفت قطعه از آن کشتی نازره پوشید و سی هزار نفر قشون
در مانع بسم در این کشتی ها مستخدم اند صنف سواره بقرار
سائر دول اروپا در روسیه هم بسیارند لاکن در تقطیس
تماماً سواره و قزاق است از سایر صنوف در آنجا نگذاشته اند
اولین صنف قشونی که بسیار محترمند دستجات ژاندرام

بیرون شد و در دامنه کوه در عمارات مخصوص دولتی است صاحب منصبان
آن افواج هم در همان عمارات دولتی منزل دارند در میان
شده هم چندین خانه و کارخانه مخصوص برای آلات ناریه و صریح
در همان عمارات سابق الذکر است اکثری از آن قشون از
صنف پیاده هستند وضع نظامات و تعلیمات و خوراک
دخترین درجه تکمیل است و اسلحه آنها تماماً تفنگهای جدید
الاخترع است و این تفنگها را دولت روس از دولت
فرانس ابداع نمود صاحب منصبان قشون در این خاک بدرجه
محرمتند که کتابچه علیحده در شرح آن لازم است از درجه وکیل
اول دولت روس شمشیر بند است و غیر از صاحب منصبان
سایر ارباب مناصب از نامورین تلگراف و پست و کمرک
حق بستن شمشیر ندارند و احترامات نظامی هم در حق آنها
از صنوف شکری خواهد شد و قانونها برای صاحب منصبان
است که چاکر محقری برای استحضار حضور مبارک عرض ننماید
از جمله صاحب منصبان اگر در دست کسی زبون باشد یا از
کسی کوتک بخورد فوراً از منصب خود معزول خواهد شد اگر چه
در حق آن شخص هم سیاسات سخت خواهند نمود لکن دیگر
آن شخص صاحب منصبان نمیشود باید نوعی نماید که زبون نشود
ولو که طرف مقابل خود را بکشد همچنان دو نفر صاحب منصب

تقلیس دارای خط راه آهن تراموالی میباشد علاوه بر این سه
 هزار درشکه گرایه غیر از درشکه و کالکه باقی خانواده دارد و برای
 حمل اشیای مهم اقسام عراذی و تشنگ حاضر است و لو سپید ۱۲
 برای سواری بسیار معمول است و در کوهها اکثری بتوسط و لو سپید
 حرکت می نمایند و در باب فابریک < ۱۳ > کالکه و درشکه
 سازی خود این شهر دارد غیر از اینکه بخود این شهر می فروشد
 بدولت ایران هم از آن کارخانه تجار برای فروش اتباع
 مینمایند از برای آشیان سپهران بی بضاعت که سن شان از
 شصت گذشته و خودشان از کار افتاده اند اداره شهر عا-
 رت بسیار خوبی درست نموده و سپهران را در آن غارت
 جمع نموده اند همه روزه در نهایت آسودگی نهار و شام را
 صرف نموده و لباس خوب پوشیده و عمر خود را بتوسط
 این احسان برگزیده و پسندیده بسر میبرند

* * *

قبون دولت روسیه در تقلیس از سواره و توپچی و پیاده
 تابیت هزار نفر بقرار تخمین بنظر میآید عمده محل سکونت این قبون
 ۱۴ - و لو سپید نوعی ارابه آهنی است که در این اواخر ایجاد شده به حرکت
 با حرکت داد میشود بسیار سریع است چرخ خود روین (بیتون)
 گفت
 ۱۳ - فابریک بمعنی کارخانه و دارالصنایع است

هفت نیت با وجود این صغری زبان فرانس و انگلیس
نمسه بسیار خوب میدانند پدر و مادر آنها حالیه در هندوستان
زنده اند

* * *

اداره تلفون از دو سال قبل در شهر تقیس تاسیس نموده اند
که باعث آسایش عموم اهالی از هر صنف گردیده در عمارت
بزرگی مرتبه سیم نارا قرار داده اند که جمیع سیم های شهر به این
مرکز وصل است در جمیع ادارات دولتی و نقاط عظیمه و غیره و
مغازین ها و هماخانها و جامعها سیم تلفون کشیده شده هر
کس برای سهولت او امر خود به تقاضای پنج مناط سالیانه و او یکدستگاه
در منزل خود بگیرد بعد از آن می تواند بدون زحمت رفتن
راه اکثر مطالب خود را انجام بدهد فرضاً اگر عرض فوته بکومت
دارد بواسطه تلفون فوراً بنیاید و اگر تلگراف لازمی دارد
بتوسط تلفون به تلگرافخانه بگویید یا در بازار سؤال و جوابی
دارد بهمان واسطه می نماید و حالیه در شهر تقیس اکثر خانها
دارای تلفون میباشد مگر کسی که مکنت این شرکت را نداشته
باشد بدین جهت روی کوچه را از هر طرف سیم تلفون گرفته
و روز بروز این اداره در ترقی است جمیع کوچهای معروف

پول دوست هستند و یک دفعه زاد و لدی از آنها شده
از چند روز اولادشان فوت گردیده کالکه کوچکی با
اسبهای جنس کوچک برای آنها ترتیب داده بودند که بجهت
تفریح سوار آن می شدند وضع گردش و کالکه آنها
بسیار با مزه و مضحک بود این دو دختر را از هندوستان
ابتیاع نموده آورده بودند در ابتدای تولدشان پدر اینها
میخواست است آنها را تلف نماید بعد حکومت مرطع شده
مانع میشود بعد از چندی آنها را بقیثت گرانی با این اداره
می فروشند این دو دختر از پهلوی طبعی بهم چسبیده
اند چنانکه معدۀ آنها یکی است هر کدام از اینها قضا بخورد
دیگری سیر خواهد شد و روتیاً هم نوعی به دیگر شبیه هستند که
تشخیص نمی توان داد و در وقت حرکت دست بگردن
می اندازند و خیال آنها بهم وقت موافق است بهر چیز
که اقدام نمایند هر دو خواهند نمود و هر چه این یکی خواهد دید
بهم خواهد خواست و هر دو با هم سیر و گرسنه میشوند در وقت
ناخوش شدن هر دو ناخوش میشوند و در وقت خوابیدن و
ناخوش شدن هر دو ناخوش میشوند و در وقت خوابیدن و
بیداری باز موافقت ضدیتی که با هم دارند آنست که اگر
اسباب بازی به یکی بدهند آن دیگری ندانسته باشد اسباب
بدوقتی و اوقات تلخی آن خواهد شد سن شان زیاده از

به ترتیب مخصوص چیده اند و تو بهارا بتوسط زنجیر بهم وصل نمود
اند در سر هر توپ مجسمه نشان عقاب دولتی که از مطلق ساخته
اند گذاشته اکثری از آن تو بها نشان عثمانی داشتند در بیان
سوز و صورتهای جنگ دولت روسیه را کشیده و مختصر
تفصیل آنرا هم نوشته اند بربق قشون و شمشیر صاحب منصب
و اسلحه نضات هم در آنجا بسیار چیده اند که اکثر متعلق دولت
عثمانی است و اینها یکبار عرض شد مال دعوائی قدیم است
از جنگ آخرین اشاره در این مورد نشده و متعلق با ایران
از اشیاء جنگی دید می شد فدوی باین مختصر اشاره کفایت

نمود *

دو نفر دختر بهم چسبیده وزن و مرد کوچک چند روز بگرت
چاکر مانده بود مرد کوچکی بازن هم قد خود و دو نفر دختر بهم
چسبیده بقلیس آورده بودند فدوی مخصوصاً تماشای
مفصلی از وضع آنها نمود این مرد قداً زیاده از سه چارک
نمیشد لکن خانم او تخمیناً دو انگشت بلندتر از او بنظر میآید
این مرد زن از امانلی اطیش هستند بیست سال خانم و
وسی و بیست سال آقا عمر داشت خانم از دهاتیان
اطیش بوده لکن مرد از نجبازادگان بود بقراریکه مذکره
می نمودند بر دو تن با این جبهه بسیار هوشیار و عاقل و

مسکوکات عمیق طلا و نقره و غیره بقدری بود که سیاه
 کامل بعل نیاید در مرتبه سیم برده های نقاشی از هر قبیل و فو
 داشت صورت خاقان مرحوم و نایب اسطخه طاب شاه
 هم در میان این صورتهای بود و لوله توب در آنجا گذاشته
 که چندین ساله بار و سیه مجادله داشت در آنجا بود چهره
 بودند و صورت امرای گرجستان هم تماماً در آنجا بود چهره
 سنگی که قبل از زردشت در ایران جنازه مردگان را می گذاشته
 چند عدد فدوی در آنجا دید و در روی آنها تاریخ با خطی
 معمول قدیم ایران و روم و فرنگستان هم در یک طرف همین موزه
 چاکرینا شاکر و غیره از اینها که عرض شد در این موزه اشیاء
 بسیار و فراوان است که اگر چاکر میخواست همه را عرض
 نماید بایستی دفاتر خود موزه را ترجمه نموده عرض نماید لهذا
 بدین مختصر اکتفا رفت

موزه دولتی جنگی شهر تفلیس

این موزه در بلوار بزرگ در انتهای باغچه عمومی وسط شهر
 نباشد عمارت این یکمرب است و اطراف این عمارت
 توب و خمپاره ها که قشون روسی از دست دشمن گرفته اند

ملل مختلفه با لباس و وضع خانها چیده بودند دو سه دفعه
 بگذری مشتبه شدند آنها را تماشاچی قیاس نموده آلات
 حربیه و موسیقی قدیم بسیار بودند که اکثر متعلق بایران بنظر
 میآمد کاشیهای بسیار کار قدیم ایرانی زیاد بود دو
 سه قطعه آن کاشی ها رفته متالیق ^{۱۱} واقعا زینت گردیده بودند
 قدیمه است در میان آنها بود که واقعا زینت گردیده بودند

تاسمان نام سیاح این جزیره را در کشت گذار خود یافته امالی
 اروپا شناختناید بود قهوه و نی شکر و پنبه از محصولات عمده
 آنجا است معدن طلا و نقره و مس و آهن در آن جزیره بسیار
 است وحشیان جزیره مذکوره حالیه هم بسیار کم و تلف
 گردید باقی ماندهگان خود را بیالای جبال صعب الممالک کشیده
 و متواری شده اند دولت انگلیس آنجا را به پیش ایالت
 منقسم نموده از شهرهای معروف آنجا بلده سیدنی است شهر مذکور دار
 دو سیت پنجاه هزار نفوس است دیگر بندر ملبورن که از تجار نگاه
 های معروف و دارای سیصد هزار نفوس است
 ۱۱- رفته متالیق اسم قدیم کاشی کار است که زیر آرزو ورق طلا
 چسبانیده و روش را رنگ میزدند حالیه آن صنعت متروک گردیده
 و صنعت کاران اروپایی توانند آرزو پیدا نمایند *

کورکو دیل ۸ - و هپو پو طام ۹ > بود و اقسام طیور مرغ هشتی
 بود و الا از بر قسم جانوران و مرغان متعدد و در حالت طبیعی
 خودشان بوضع بسیار فشنگ چیده بودند استخوان یکی از
 جانوران قدیم قبل از انسانرا جمع کرده استخوان بندی نموده
 بودند که بقدر سه شتر بنظری آید معلوم می شد که شبیه بغل
 و کرگدن جانوری بوده و در صفحه صورت جمع زشاد های
 روی زمین را از قبیل عرق اصغر و سیاه افریقائی و
 و احمر امریکای و استرالی ۱۰ > و زشاد مغول و غیره با
 نقاشی بسیار کشیده بودند در مرتبه دومین محتمل جمع

۸ - کورکو دیل است جانوری معروف که در بعضی لغات و خواص الحیوان
 باسم ننگ نامیده اند در رود نیل و رود کوانگ هندوستان ورود
 جنوب در نهایت بکنگر پیدا میشود و در رود
 ۹ - و هپو یونام جانوری است عظیم الجثه که عربان فرس الماء
 گویند لکن شباهتی با سب ندارد در رود نیل و سایر رودخانه و
 (آفریق بسیار است)

دریاچه های شیرین ( )
 ۱۰ - استرالی اسم یکی از جزایر معروف اقیانوس است که ابتدا
 دست وحشیان و قالیه تمام از مستملکات دولت انگلیس است
 این جزیره در جنوب آسیا واقع شده اراضی آن تا هفت لیون
 هفتصد و پنجاه هزار کیلومتر مربع بحساب آمده تقریباً بقدر سه ربع اروپا
 در تاریخ ۱۰۱۲ میلادی مطابق هجری سنه ۱۲۲۳

این باغچه تا صبح روشن است و هر وقت برای گردش
باغچه می توان رفت در زیر درختان هم نیم تختهای فراوان
برای نشستن مردم چیده اند

* * *

موزه ملتی قفقاز در وسط شهر در بلوار بزرگ
تاسیس نموده اند اگر چه این موزه با اسم قفقاز موسوم شده
لکن آثار تیک ایرانی و غیره هم چاکر در این موزه بسیار
دیدارست مرتبه عمارت این موزه را قرار داده اند در
مرتبه اول اقسام اجار معدنی و متفرقه را از قبیل طلا
و نقره و سایر انواع فلزات و اقسام سنگهای دیگر
از قبیل غرانیت ۶ و سماق و مرمر و غیره بسیار بود
دو پارچه سنگ دیگر بود که از ولقان های ۷ و ۸ ماه
افتاده بودند و دیگر قالب اجسام جانوران و طیور و
جانوران آبی را در کمال استادی پر نموده و چیده
که ابداً با حالت طبیعی جانوران زنده تفاوتی نداشت
از انواع اجسام جانوران چیزی که فدوی در آنجا ندید

۶ - غرانیت یعنی سنگهای ابتدایی است که در ایران سنگ سماق گویند
۷ - ولقان یعنی کوه آتشفشان است

سیاحت قفقاز آمده بود جماعت نملیسان ده، زیر راه
آهن را خالی نموده بودند که در وقت عبور قطار راه
بلکه مقصودشان بعمل آید اگر چه همین جهت لکو موثیف از
راه خارج شده و صدمه عمده بواگونها رسیده و جمعی از عمده
و همراگان امپراطوری تلف شده بود لکن با امپراطور و
خانواده آن صدمه از آن مهلکه نرسیده بود بدان شکرانه
در شهر نی کلیسایی بنا نموده اند در تقویم هم در همین
باغچه مسوق بنای کلیسای شکر گذاشته اند مغازین نشان
اندازی بریاست دختر نماوی در باغچه مذکوره تاسیس نموده
اند که جای متعجب و با تفریحی است نشانها را بطوری قرار دادند
که هر وقت تیر به نشانه بخورد مجسمه شکاری بوضع بسیار شیرینی
از پشت نشانه بزین خواهد خورد و تفنگهایی با فشنگ انداخته
میشود قیمت یکی پنج شاہی پول ایرانست و آنه های که فقط
گلوله است هر تیر یکشاہی قیمت دارد و همه شب چراغهای

نملیس اسم آزادی طلبان روسیه بود که جد امپراطور حالیه را
نارنجک و نیامت مقبول نمودند حالیه این طایفه متفرص نشده و
باقی مانده آنها داخل سلک سوسیالیست و انارشیت گردیده
جماعت سوسیالیست و انارشیت که آزادی طلبان حالیه می باشند
تواحدشان برای اجرای آزادی با قوانین نیست بسیار متفوت است

در این بلوار هست که پارسال بعثت حرقی که در آنجا واقع شده
سوخته لکن امسال او را هم بسیار خوب تعمیر کرده و لاینها
آنجا را تماماً الکتریک نموده اند این تیاتر اغلب بزبان گرجی
میشود * بیرون این تیاتر مثل کاروانسرای جائی است
معازینهای بسیار ممتاز و اکثر قرار داد های عمده بانکی در آنجا
داده میشود مغازین پیانو فروشی و موزیک فروشی بزرگ
هم در این محل هست مغازین دیگر برای نگاهداشتن
کنیزان در همین جا قرار داده اند هر کس از قبیل زن
و دختر که در خیال خدمتکاری باشد خدمت و قدر موجب
و ادریس خود را بان اداره میدهد و اشخاصی که خدمتکار
لازم دارند بان اداره از قبیل آشپز و پیشخدمت و غیره
خواسته باشد از آنجا پیدا خواهد نمود و در همان نقطه اسناد
اجری طرفین رد و بدل میشود و در پشت موزه جنگ باغچه
کوچک بسیار قشنگی برای گردش عمومی درست نموده اند
و در میان این باغچه درخت سرو و کاج بسیار است
و کلیسیا در میان این باغچه بنا کرده اند یکی از قدیم آنجا
آنجا بوده دیگری را در چند سال قبل اسپر اطور متوسس
مسکک بوده و تحصیلات خود را هم در فرنگستان تمام کرده کاروانسرای
و تیاتر از بناهای اوست

شمال مغرب حرکت ینماید و چندین راه دارد *

شهر تفلیس در اطراف رودخانه قور اتفاق افتاده بنوعی که
رودخانه مزبور تماماً از وسط شهر جاری است و این شهر یکبار
طولانی که از ابتداء تا انتها بقرار تخمین یکفرسخ ایرانی میشود در میان
این شهر چندین بلوار اتفاق افتاده از آنجمله بلوار بزرگ است
که اکثر عمارات دولتی و موزه جنگلی و موزه شه و همخانهای
مقبره و کالیسیاهای عالی و تیاتر و سرک و قار و نظامی و مغازین
مخصوص و قلوب در این بلوار واقع است و اکثر نقاط و مغازین
این بلوار بالای آله تقیه مشتعل است و یک راه آهن ترموایی
از ابتداء تا انتها دارد و تیاتر بزرگی از چندین سال باین طرف در این
بلوار بنا نهاده اند بسیار عالی و باشکوه است حالیه هم تمام
نشد و نقشه این بنا را مهندسین روسی از روی تیاتر عمومی
پاریس برداشته اند مخارج این بنا از طرف اداره شهر
داده شده مداخل آنهم متعلق بادارده خود شهر است تقریباً تا
چهار گرو و پول ایران مخارج شده * تیاتر کوچکی هم بهم امر و تیاتر

هم آرسروخ استم یکم از دانشمندان معروف ارمنه ساکنین تفلیس است که
در راه ملت خود مقصد رسی خدمات کرده و تانسیس روزنامه مشک
و دیریت آنرا کرده در اکثر مجالس علمی فرنگستان در جزو اجزا

طایفه ارمنه است که با تجارت مشغولند و جماعت لگژیه است
که با بهادری در نهایت کثرت درین خاک و نور دارند و غیر از
اینها تاتار و ترک و عجم و ایازه و چرکس و چاچان هم در این قطعه
اسکان دارند شهر تفلیس اگر چه نسبت بشهرهای روسیه
اروپائی چندان اهمیتی ندارد لکن در قطعه آسیای روسی اولین
شهر دولت روسیه است و مرکز حکومت کل ایالت قفقازیه
است ابتداء دارالایاله اداری گرجستان بود بومیان این
شهر نخستین جماعت گرجیه است و بعد در عهد سلاطین صفویه
مقداری از مسلمانان و شیعه در آنجا سکونت نموده اند بعد از
اینکه گرجستان را دولت روسیه تصرف نمودند و آنجا سکونت
روس با آنجا جمع شده حالیه ارمنی و روسی و نمسه زیاده از
بومیان با آنجا جمع شده از طوایف متنوعه غیر از اروپائی از
قبیل پولاک و قزاق و چرکس و مالاکان بیارند در تقنین
پطرس بوریج بحساب روسی دو هزار و پانصد و هشتاد ورس
است در عرض راه خیزش و قصبه معمر هست اولین شهر
وله قفقاز بعد قصبه گورگوسک و الکساندرسک و استرل
و از آنجا بشمال مغرب حرکت کرده به نوچرکسک و از آنجا
بجانب شمال حرکت نموده بشهر تولد میرود بعد به پای تخت
قدیم مسکو میرسد و از مسکو تا پطرس بوریج بطرف

ایالت گرجستان که مقرر حکومت آن شهر تفلیس است و مقدار
نقوس این شهر تا دو سیت و پنجاه هزار نفر به تعداد آمده است
شهر مرکز حکومت جمع فقفا را گردیده است و خط راه آهنی که از
باطوم تا باکو کشیده شده از میان این شهر عبور می نماید
دو بین ایالت ایمرتی است که مقرر حکومت آن شهر کوتایس است
و بندر پوتی هم جزء این ایالت محسوب میشود
سپین ایازده است که مقرر حکومت آن در ساحل بحر سیاه
صخوم قلعه است .

چهارمین شهر وان است که مقرر حکومت آن شهر باکو است
و شکی و شامخی از شهرهای مشهور این ایالت است
پنجمین ارمنستان روسی است که مقرر حکومت آن شهر ایروان
که گنجه و نخجوان و آق اصفطا و کمری از بلاد مشهور این حکومتند غیر از
حکومتها هم بعد از جنگ آخرین دولت عثمانی و روسیه
قونقرد برلن از آسیای عثمانی یک پارچه اراضی بروسیه
ترک شده که شهرهای مشهور آن باطوم و اردنان و قارص
است که این پارچه هم حالیه در جزو قفقاز محسوب میشود
جنس ساکنین این قطعه بسیار مختلف اتفاق افتاده است
از قبایل بسیار مهم این طایفه گرجیه است که بعلت حسن
سپاه و تناسب اندام معروف جهانیان گردیده اند و در میر

ایالت قفقازیه از مستملکات آسیای دولت روسیه است
قطعه مذکوره در مابین بحر خزر و اسود واقع شده شمالاً باادوپای
روس و شرقاً با بحر خزر و جنوباً دولت علییه ایران متوسط
رودخانه ارس فصل و تفریق شده و غرباً با اناتولی (۳)
و بحر سیاه محدود است سرحد شمالی با جبال رفیع قفقاز
احاطه شده و ارتفاع آنجا را علمای جغرافی تا پنجاه هزار شصت
ذرع در اطلاس ما نوشته اند و در روی این کوه در صورت
دائمی یخ و برف پیدا میشود سمت شمالی آنهمه وقت برف است
سمت های جنوبی آن سطح و دارای هوای معتدل است
نباتات و اشجاری که در اقلیم معتدل نشو و نما می نماید در آنجا
نیز بعمل آید کوه مشهور عارات با قصر حضرت نوح در سرحد
دولت علییه ایران واقع شده حالیه با اسم اکری داغ
مشهور است نزد هم این قطعه رودخانه قوراست که بعد از
ملحق شدن باب ارس بدریای خزر میریزد و مقدار نفوس
این قطعه هفت میلیون در دفاتر نفوس دولتی روسیه ضبط
شده این قطعه در حالیه بچندین ایالت منقسم شده نخستین آنها
۳۴ - اناتولی آسیای عثمانی گفته میشود و اناتولی در زبان کرک یعنی شرق است چون
این مملکت نسبت به یونان در طرف شرق میباشد در زبان باین اسم یونانی
مشهور شده آسیا مغزی نامیده شده *

را گذشته چراغهای شهر تفتیس نمایان شد رفته رفته کثرت پیدا نمود
جان بنظمی آمد که گویا از میان چراغان معبر عبور می شود یکساعت
از شب گذشته بود بوقرال تفتیس رسیدیم

* *

فدوی یوم جمعه شانزدهم جدی^{*} الآخر وارد تفتیس گردید در همانجا
راسیا که در بلوار ۱، بزرگ شهر واقع است منزل نمود
بعثت عارضه نقابتی که داشت با دکتور اسمانوف که از
جمله معینین طبای دولتی است ملاقات نمود رفتن پیگو سکیرا
با معزی الیه شور کرده مصلحت ندانست و ضمناً متعهد گردید که در
مدت یکماه بکلی رفع نقابت از فدوی نماید چاکر پنجاه روز
توقف نموده در بین چهل روز بجز الله تعالی بالمره رفع نگذرد
نقابت گردیده روز دیگر هم محض برای سیاحت و تحصیل
بعضی مراتب زیاده بر موعده اقامت نموده سه روز در همانجا
راسیا مانده بعد بمهمان خانه ورسایل که در روبروی مجسمه
ورانسو ۲، واقع است تغییر منزل نمودیم و آنچه که در توقف
پنجاه روز سیاحت نموده بقرار است که عرض مینماید *

۱ بلوار بلنت خراب یعنی خیابان و کوچهای معظم است

۲ و رانسو اسم کی از سرداران معروف روسیه بود که در مرحدات قفقازیه جنگهای نمایان
با عثمانی نموده و فتوحات زیاد کرده مجسمه او را محض یادگار در تفتیس برپا نموده اند

از آنجا تا فذال بیست و رس تمام است سه ساعت از شب
گذشته بود رسیدیم شهر در کمال آسودگی خوابیدیم همین روز را
بمقتادنه و رس راه آمده بودیم وقت طلوع آفتاب از
فذال حرکت نموده تا آخته دو انزده و رس است از آنجا تا سیمین اوقایت
تا ملین اوقا شانزده و رس است از آنجا تا سیمین اوقایت
پیور رس است از آنجا تا دلجان هیجده و رس بود که کیست
از شب گذشته رسیدیم در مها نخانه دلجان منزل کردیم
شب را مانده وقت اذان صبح عازم شدیم راه تا ترسه
شب پانزده و رس است از آنجا تا کاروانسرا هیجده و رس
چای پانزده و رس است از آنجا تا اوزون تا لاهم هیجده و رس است از
آنجا تا آق اصطفی که اول خط ماشین است بیست و دو
و رس است چهار ساعت بغروب مانده بود بو قزال
ماشین رسیدیم بلیط نمده اول را گرفته نشستم ماشین حرکت
کرد قدری نگذشت که باستانیای بویلی رسیدیم بعد از
مختصر توقف راه افتاده به آستانیای سا لوقلی رسیدیم
بعد از ده دقیقه توقف کرده روبراه شده چندی طول
کشید با قامت گاه سا و جبلغ رسیدیم از آنجا حرکت
نموده به بویک قیاس رسیدیم وقت غروب آفتاب
بقره بازی رسیده استانیای نفت طلوع واق تظلیا

نگهداشته و چند جور هم از قبیل کالسکه و درشکه و سافقا
و درقه چیزهای نشستی هست بستمیل ضروری مسافرن است
آنکه درقه و سافقا است کرایه ندارد ولی سایر چیزها را کرایه
علیه میگیرند هفت و رس روسیه یکفرسخ ایرانتست بجهت
کرایه است در هر ورس سه قیگ میگیرند سه ساعت بغروب
یوم دوشنبه مانده از پستخانه کنار ارس حرکت نموده
تا آنجا پانزده ورس است از آنجا با نخوان بیست پنج ورس
است یکساعت از شب گذشته رسیدیم شب در نخوان
توقف نموده صبح علی الطلوع عازم گردیده راه تا اوزون
دو ورس است یکورس است و از آنجا تا قوراق دو ورس است
از آنجا تا نورشین ده ورس است از آنجا تا صد رک بیست
دو ورس است از آنجا تا دوه لو هجده ورس است دو
ساعت از شب چهارشنبه گذشته بود رسیدیم الحمد لله بدون
صدمه و زحمت همان روز راتناشتادسه ورس نیم راه رفتیم
شب راه آنجا استراحت نموده سه ساعت بطلوع آفتاب
مانده بود از دوه لو غرمت نموده راه نوزده ورس است
آفتاب سر نرده بود به پستخانه قمر لو رسیدیم از آنجا تا الی
حمزه لو سیزده ورس است از آنجا تا ایروان دوازده ورس
است بدون حالت معطلی عازم گردیده تا ایلیک پانزده

چهارم شهر جمادی الثانی ۱۳۱۲ برای گردش و تفریح
و هوا بجزم قفقازیه از خاکپای مبارک بتوسط حکومت تحصیل
اجازت نموده عازم مقصد گردید ازارومیه تا معبر جلفا که
متعلق بدولت علیّه قاهره است چاکر پنج شب در عرض راه
توقف نموده روز ششم را بمعبر رسید منازل عرض راه
از قرار صورت ذیل است عسکر آباد از قراء نازنی چایی
ارومیه - فرسخ ۳۰ - قروباغ مرکز قره باغلار - فرسخ ۶ - قلعه
سر از دات سلمس - ۴ فرسخ دیزه دیزه از دات اطرف
خوی - ۲ فرسخ - ایواوغلی مرکان خوی ۵ فرسخ - معبر جلفا

متعلق بدولت قاهره - ۱ فرسخ *
در این پنج منزل و قایمی که قابل عرض باشد اغتشاش راه و چپاول
اموال مسافرن است که در مابین ایواوغلی و معبر اتفاق
می افتاد سارقین اینراه اکثر وقت نبی قاجاق و کسان
او است و بعضی وقت امانی شهر ماگو هم مرتکب
میشوند یوم دوشنبه پانزدهم در کمال احترام از رود
خانه اروس عبور نموده بحق مامورین دولت روسیه
نفتای احترام را در باره امانی نظام مرعی میدارند
بعد از عبور به پستخانه دولتی رفته پستخانه دارای چند
اطاق پاکیزه و منقحی است در هر پسته از ده تا چهل رأس اسب

ს ა რ ა ზ ი

წინასიტყვაობა	5
ვლადიმერ ფუთურიძე, მაჭდ-ოს-სალტანე და მისი შრომები	7
ქალაქ თბილისის აღწერა (თარგმანი)	13
კომენტარები	46
სპარსული ტექსტები	53

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

რედაქტორი ზ. შარაშენიძე
გამომცემლობის რედაქტორი ქ. ბათიაშვილი
ტექნორედაქტორი ნ. ბოკეჩია
კორექტორი ნ. მამულაშვილი

ბეჭდვა წარმოებას 12.5.1969; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 20.1.71;
ქალაქის ზომა 60×90¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 7,25; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 4,46; ტირაჟი 1200; შეკვეთა № 1464.
ფასი 36 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ., 15
Издательство «Менгнерება», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15.

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა, თბილისი 60, კუტუზოვის 15
Типография Академии наук СССР, Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15

МАДЖД-ОС-САЛТАНЕ
ОПИСАНИЕ ГОРОДА ТБИЛИСИ